

O`zbekstan Respublikasi joqari ha`m orta arnawli bilimlendiriw ministrligi

O`zbekstan Respublikasi awil ha`m suw xojalig`i ministrligi

Tashkent ma`mleketlik agrar universiteti

No`kis filiali

Zootexniya fakulteti

«Jaqlawg`a ruxsat etildi»

«Zootexniya» kafedrasi baslig`i

_____ S. Eshmuratova

«_____» _____ 2013 jil.

**«BIR O`RKESHLI TU`YELERDIN` TIRI SALMAG`ININ` MA`WSIMGE
BAYLANISLIG`IN U`YRENIW» atamasindag`i**

PITKERIW QA`NIYGELIK JUMISI

Orinladi:

5620600 –«Zootexniya» ta`lim bag`dari

pitkeriwshi 4-kurs studenti

ҚУЖМУРАТОВ ПАМИР

Basshi: A. x. i. k.

S.T. Eshmuratova

Insan xizmeti qa`wipsizligi

B.N. Ramazanov

bo`limi boyinsha ma`sla`ha`tshi

Pitkeriw qa`niygelik jumisi kafedradan da`slepki qorg`awdan o`tti. ____ sanli is qag`azi
«_____» _____ 2013 jil.

No`kis-2013 jil

Mazmuni

Kirisiw	-----
I.BAP.	-----
1.0. A`debiyatlarg`a sholiw	-----
1.1. Tu`ye tu`rleri ha`m olardan alinatug`in o`nimler	-----
1.2. Tu`yeler aziqlanatug`in jaylaw o`simliklerine sipatlama	-----
II.BAP.	-----
2.0. Ta`jiriybe bo`limi	-----
2.1. Jumistin` maqseti ha`m waziypalari	-----
2.2. Ta`jiriybe metodikasi ha`m usillari	-----
2.3. Ta`jiriybe zonasinin` jaylaw ha`m klimatliq sipatlamasi	-----
III.BAP.	-----
3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri	-----
3.1. Tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`i	-----
3.2. Tu`yeler tiri salmag`inin` ma`wsingge baylanisli o`zgeriwi	-----
3.3. Tu`yeler tiri salmag`ina ta`sir etiwshi faktorlar	-----
3.4. Tiri salmaqti asiriwda ku`nlik o`simnin` a`hmiyeti	-----
3.5 Ekonomikaliq na`tiyjeligi	-----
Juwmaqlaw ha`m usinislari	-----
IV.BAP.	-----
4.0. Insan xizmeti qa`wipsizligi	-----
4.1. Tu`yelerdi aziqlandiriw ha`m bag`iw jumislarindag`i miynet qa`wipsizligi	-----
Paydalanilg`an a`debiyatlar	-----
Qosimshalar	-----

Kirisiw

Мәмлекетимизде жоқары хәм нәтийжели экономикалық раўажландырыў тийкарында әмелге асырылып киятырған реформа бүгинги күнде өзиниң нәтийжелери көринбекте. Усылардан, қысқа ўақыт ишинде экономикада терең өзгерислерди әмелге асырылып, аймақ дараматларының өсиўин тәмийинлеў, нәтийжеде сыртқы саўда хәмде инвестиция процесслерин күшейтиў, аўыл хожалығын реформалаў, киши бизнес хәм жеке исбилерменлик кәсибин жоқары раўажландырыў, беккемлеўде әхмийетли жеңислер қолға киритилди. (Каримов. И.А, 2009).

Аўыл хожалығында экономикалық реформаларды әмелге асырыў бойынша белгиленген қосымша илажлар шарўашылықта экономикалық реформаларды жәнede тереңлестириў хәм шарўашылықты раўажландырыўды хошаметлеўге қаратылған илажлар Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2008 жылы қабыл еткен 842 санлы қарарында келтирилген. (Каримов И.А, 2008).

Түйелерди өршитиў сүтли хәм гөшли қарамалшылық, қойшылық, жылқышылық хәм шарўашылықтың басқа тараўларынан айырмашылығы оның шөл хәм ярым шөл, қурғақ сахраларда кең тарқалыўы болып табылады. Бундай шараятта түйелер айрықша баҳалы хайўан болып есапланады. Олардан хәр қыйлы өнимлер – гөш, сүт, жүн, тери алынады.

Түйешиликтиң үнемлиги – бул түйелердиң шөллерде тиришилик етиўге биологиялық жақтан ийкемлесиўинде, яғный тек түйелер бағылыўы мүмкин болған территорияларға төмендегилер киреди:

- сийрек өсимлик қатламы менен қапланған тәбийий шөл жайлаўлары, бундай азықларды қаракөл хәм қазақы қойлар пайдаланбайды, ал түйелер бул азықлардан жақсы семиреди хәм өнимдарлыққа ийе болады.

- жайлаўларда суў жеткиликсиз болған, суўы бар жерлерде ашшы-дузлы суўлар болып, оны тек түйелер ише алады.

- хайўан падалары жийи көширилетуғын өсимликлери сийрек жайлаўлар. Түйешилик жайлаўлары млн. га менен өлшенеди.

Түйелерди өнім бериуіші хайуан сыпатында пайдаланыу оларды азықландырыу хәм бағыуды жақсылауды талап етеди.

Шөллердеги тәбийий жайлау өсимликлериниң түйелер тәрәпинен пайдаланыуы хәзирги уақытта да хәм келешекте де түйешиликте үнемлилик тийкары есапланады.

Түйешиликти рауажландырыу – бул түйелердиң бас санын қайта тиклеу хәм толық сақлау болып табылады. Түйешиликте нәсилшилик жумыслары хайуанлардың бул түриниң өнім сапасын жоқарылатыуға бағдарланады.

Бул тарауды рауажландырыу көп қәрежет талап етпейди. Хәзирги жағдайда түйешилик арзан сүт, гөш, жүн өнімлерин алыудың қосымша дереги болып, ауыл хожалығында шөллерди өзлестириу қуралы болып табылады.

Сонлықтан түйешилик шаруашылықтың әхмийетли тармақларынан бири есапланып, олардың тийкаргы өнімлери – сүт, гөш, жүн экологиялық жақтан зыянсыз, таза хәм шыпалық өнімлер есапланады.

Түйелер хәзирги күнде Республикамызда 25 мың бас этирапында болып, бул хайуанлардың шөл шараятына, суусызлыққа жоқары дәрежеде ийкемлесе алыуы хәм шыдамлылығы, олардың гөш, жүн хәм сүтинен таярланатуғын өнімлер хәм «шубат» тың шыпалығы бул тарауды рауажландырыуға үлкен итибар бериуди талап етеди. Республикада олардың санын кескин асырыуға жетерли дәрежеде шараятлар хәм имканиятлар бар. Түйешиликте селекция-нәсилшилик жумысларын жақсы жолға қойыу, олардың породалық қәсийетлерин жақсылау, сүт, гөш хәм жүн өнімдарлығын асырыу хәзирги күнниң актуал мәселелери болып есапланады.

Усыларды итибарға алып түйелердиң жоқары өнімдарлы сүт бағдарындағы системаларын, яғный селекцион группаларын жаратыу актуал мәселе есапланады хәм олар келешекте усы түр хайуанлардың өнімдарлық

хәм нәсиллик мүмкиншиликлерин жетилистириўде бахалы нәсиллик материал болып хызмет етеди. zootech@mail.ru

П.В. Иванов (1954), И.И. Лакоза (1964), И.К.Джумагулов (1965), А.Баймуқанов (1982, 2004, 2007), Ю.Сократьянц (2005), Т.Мусакараев (2007), З.М. Мусаев хәм басқалардың (2007) алып барған изертлеўлерине қарағанда, шөл хәм ярым шөл территорияларында түйелерди туўры күтиў хәм бағыўда олардың жақсы өсиўи, раўажланыўы хәм аз қаржы сарыплап жоқары сапалы өнім бериўи анықланған.

Питкериў қәнийгелик жұмысының актуаллығы болып, Үстирт хожалығы шараятында бир өркешли түйелердиң тири салмағының мәўсимге байланысly үйрениў арқалы жуўмақлар шығарыў болып есапланады.

Питкериў қәнигелик жұмысы мақсети. Қоңырат районы Үстирт ширкет хожалығы шараятында түйелердиң тири салмағының жыл мәўсимлерине байланысly үйрениў болып табылады.

I.BAP.

1.0. A`debiyatlarg`a sholiw

1.1. Tu`ye tu`rleri ha`m olardan alinatug`in o`nimler

Zoologiyaliq klassifikatsiyasi boyinsha tu`yeler jup tuyaqlilar otryadi (Artiodactyla), gu`yis qaytariwshilar podotryadi (Ruminantia), qatti tabanlilar podsemeystvasi (Tylopoda), tu`ye ta`rizliler semeystvasina (camelus) kirip, tiykarinan eki tu`rge – dromedar (camelus dromedarius) ha`m baktrianlarg`a (camelus bactrianus) bo`linedi. A.A. Tassov (1995).

Baktrian (eki o`rkeshli) porodalarinin` sani salistirma ko`p emes. Bul tu`yelerdin` 3 porodasi: qalmaq, qazaq ha`m mongol porodaları bar.

Qalmaq porodasi. Eki o`rkeshli tu`yeler arasinda qalmaq porodasi ayriqsha a`hmiyetke iye. Bul poroda az sanda bolip, biologiyaliq sapasi jag`inan eki o`rkeshli tu`ye porodaları arasinda birinshi orindi iyeleydi. Qalmaq tu`yeleri miqli, gewdeli ha`m boyi uzin bolip, o`zinin` salmag`i, dene o`lshemleri boyinsha ajiralip turadi. Qalmaq porodasi tu`yelerinin` xarakterli belgilerinin` biri bulshiq etlerinin` ku`shli rawajlang`an boliwi, o`rkeshleri u`lken ha`m uzin boliwi ha`m ha`reket etkende aniq ha`m tuwri adim, jorg`a ju`riske iye bolip, o`zinin` shaqqan ha`reketi menen basqa eki o`rkeshli tu`ye porodalarinan joqari turadi. Iri qalmaq tu`yelerin awir ju`k ko`teriw boyinsha en` ku`shli awir ju`k tasiwshi atlar menen salistiriw mu`mkin.

Qazaq porodasi. Eki o`rkeshli tu`yeler arasinda san jag`inan ko`bi qazaq porodasi bolip esaplanadi. Bul poroda tek Qazaqstan respublikasi emes, al O`zbekstan, Qirg`izstan ha`m Qazaqstan menen shegaralas territoriyalarda tarqalg`an. Qazaq porodalarinin` ken` arealda tarqaliwi sebepli olar birdey emes, olar o`zinin` sapasi ha`m tipi boyinsha bir-birinen parq qiladi. Qazaq porodasi tu`yeleri qalmaq porodaları menen salistirg`anda olar sirtqi ko`rinishi boyinsha kishi, ayaqlari keltelew ha`m ko`kirek bo`limi salistirmali ken` boladi. Qazaqstannin` batis oblastlarinda qazaq porodasi tu`yeleri anag`urlim iri bolip, shig`isqa qaray onin` salmag`i kishireyip baradi. Bul qatan` suwiq boliwshi sol territoriyalardag`i klimatliq ha`m aziqliq jag`daylarg`a baylanisli. Qazaq poroda

tu'yeleri arasinda en' iri denelileri arqa ha'm batis rayonlarinda ushirasadi. Dene ken'ligi oq skeletin' salistirmali jaqsi rawajlaniwin, ko'kirek aylanasi o'lsheplerin, dene uzunlig'i, ko'kirek teren'ligin ko'rsetedi. Bul belgilerdin' rawajlaniwina eki faktor: aziqliq sharayat ha'm klimat ta'sir etedi. Aziqliq sharayat haywanlardin' o'siwi ha'm rawajlaniwi ushin, oq skeletin' tiykarin qurawshi dene pishininin' (omirtqalar ha'm ko'kirek kletkasi) qa'liplesiwi ushin mu'mkinshilik jaratadi. Bug'an sonday-aq klimatliq ha'm temperaturaliq jag'daylar da ta'sir ko'rsetedi. Uliwma biologiyaliq nizamliliq boyinsha suwiq klimatta tirishilik etiwshi arqa haywanlari ken' deneli tipte bolawi menen ajiralip turadi ha'm az jilliliq jumsaw uqiqlig'ina iye.

Mongol porodasi. Bul tu'yelerdin' ko'pshiligi Mongoliyanin' sho'l ha'm yarim sho'l territoriylarinda tarqalg'an. Bunday sho'listanliq Mongoliyanin' 40% territoriylasin iyeleydi. Mongol porodasinin' tarqalg'an territoriylardin' hawa rayi ha'm jer sharayati tez o'zgerip turadi. Qisi suwiq, jazi issi bolip keledi. Yanvar ayinin' ortasha temperaturasi -35°S , al shig'isinda -10°S boladi. Iyul ayinda arqa ta'repinda $+10^{\circ}\text{S}$ bolsa, batisinda -26°S boladi.

Mongol porodasi tu'yelerinin' denesi kishiligi menen birge jaqsi ken' deneli tiptke iye. Qalmaq ha'm qazaq porodalarinan denesinin' kishiligi menen ajiralip turadi, denesi qalin' shuwda menen qaplanip ju'nles bolip keledi. Bular qistin' qatti suwig'inda ha'm issisinda ashiq dalalarda o'z erkinshe tirishilik ete aladi.

Mongoliyanin' Gobi sho'llerinde o'rshitilip atirg'an tu'yelerdin' bir sutkadag'i o'simi ba'ha'r ayinda 240 g, gu'zde 435-600 g g'a jetedi.

Mongol porodasi tu'yeleri su'ti sawilmaydi, tek botalaqlari emiziledi. Mongoliyada tu'yelerdin' su'tlilik mug'darin aniqlaw ushin eksperiment ju'rgizilgende 17 ay laktatsiyada ortasha esap penen 319 l su't aling'an, onin' maylilig'i 5,65% bolg'anlig'i aniqlang'an.

Ana tu'yelerdin' 40% i mart, 25% i may ayinda, al qalg'an bo'limi iyun ayinda botalaydi. Jan'a tuwilg'an botalaqlar jilli qoralarsiz, qosimsha ot-jemlersiz o'z analari menen ju're beredi.

Tu`yenin` qaysi tu`ri bolsa da ku`timi jaqsi, jaylawi otlaqli bolsa, hawa rayinin` qanday-da jag`imsizlig`ina qaramastan jaqsiraq na`sil aliwg`a boladi. Mongol porodasi basqa porodalar`a qarag`anda jumista ju`da` ku`shli, 800-1000 kg, ju`kti talmastan alis jollarg`a jetkere aladi.

1936 jili tu`yeler Mongol respublikasidan Qazaqstang`a alip kelingan. Jan`a bag`iliw sharayatinda mongol porodasi tu`yeleri tipi sezilerli o`zgerdi. Bul tu`ye porodalarinin`, a`siyese tiplerinin` belgili da`rejede ta`biyyi tirishilik sharayatina baylanisli ekenligin da`lilleydi. Qazaqstanda o`rshetilgen mongol tu`yelerinde barliq o`lshemleri ten` da`rejede joqarilamadi. Joqari da`rejede uzinliq o`lshemi, az da`rejede dene uzinlig`i ha`m ko`kirek aylanasi o`lshemleri u`lkeydi. Bul territoriyadag`i klimat mongol tu`yelerinin` tu`slik Qazaqstanda o`rshitiliwshi qazaq tipine jaqin bolip, onin` tipinin` o`zgeriwine ta`sir etti.

Dromedarlardin` tu`rkmen porodasi. O`tkerilgen izertlew na`tiyjesinde Tu`rkmenstan ha`m O`zbekstanda o`rshitiliwshi barliq dromedarlar Tu`rkmenstannan kelip shiqqan ha`m tu`rkmen she atama «arvan» dep ataliwshi bir poroda ekenligi aniqlang`an.

Bul poroda Tu`rkmenstannan tisqari Iran, Arabiya ma`mleketleri shegaralarina shekem tarqalg`an.

Bul poroda hawanin` en` ipsisina, suwsiz sho`listanliqlarina ha`m ondag`i o`setug`in qurg`aq sho`plerden aziqlanip jasawg`a beyimlesken.

Arvan joqari su`tliligi menen ajiralip turadi. Arvanlar birinshi botalawinda 385 ku`nlik sawin da`wirinde 1138 kg nan 1709 kg g`a deyin orta esap penen 1709 kg g`a deyin su`t beredi. Arvanlardan jilina 3,5-4 kg shuwda alinadi. Bul porodanin` shuwdalari denesinde bir tegis ornalasqan. Moyin ha`m sanlarinda iri uzin qilshiq ju`nleri ko`p gezlesedi. Olardin` shuwdalarinin` salmag`i jasi o`skan sayin artip baradi. Tu`yelerdin` ingenleri 3 jildan keyin ko`beyiwge qarap, 18-20 jilg`a deyin tuwiwin dawam etedi. Usi da`wirde en` az degende olardan 8-9 bota aliwg`a boladi. Al u`lkenleri tuwilg`annan keyin 4-5 jildan son` tuxim ushin paydalaniladi. Arvanlardin` botalarinin` u`lekleri tuwilg`annan 40-41 ku`n o`tkennen, ingenleri 79-82 ku`nnen keyin tez o`se baslaydi. Bul ku`nleri

ingenlerdin` o`risleri otlqli bolip, su`tliligi ju`da` joqarilaydi. Qaraqalpaqstan Respublikasinda tu`yelerdin` biologiyasin, ekologiyasin elede teren`irek izertlew maqsetke muwapiq boladi. - forum.vetdoctor.ru

Dromedarlar. Tu`yelerdin` ha`r qiyli tu`rlerinin` tarqaliw orinlarina ajiraliwi qatar biologiyaliq sebeplerge baylanisli. Dromedarlar Qazaqstan ha`m Sibirdin` qatan` suwiq qisina, baktrianlar Aziya ha`m Afrikanin` issi klimatina iykemlespegen. Bir o`rkeshli dromedarlar tu`yelerdin` – tu`slik tu`ri (qubla), al baktrianlar – arqa tu`ri esaplanadi.

Dromedarlarda su`yekleri jen`il, salistirmali jin`ishke, terisi qisqa ha`m siyrek ju`n qaplami menen qaplang`an. Dene pishini boyinsha baktrianlar awir, u`lken ha`m ken` denegge iye. Teri qabati baktrianlarda uzin ha`m qalin` boliwi menen ajiralip turadi. Baktrianlardin` su`ti quraminda may mug`dari ko`p boladi. Dromedarlar baktrianlarg`a salistirg`anda tez jetiliwshen`ligi, olardin` ishte rawajlaniw dawamlilig`i baktrianlarg`a qarag`anda 3 ha`ptege qisqa boliwi menen ajiralip turadi. Dromedarlar ha`m baktrianlar ekstereri boyinsha da anag`urlim parq qiladi.

Dromedarlardin` bet su`yekleri uzin, ken` emes shig`in`qi man`layg`a iye. Erinleri jin`ishke ha`m ha`reketshen` bolip, atlar ha`m iri shaqli mallar siyaqli jiynalip turmaydi.

Dromedarlarda moyin uzin ha`m ha`reketshen`, ku`shli ha`m jaqsi rawajlang`an bulshiq etlerge bay boladi. Moyin dene menen baylanisiwda iyiq jal menen birigedi, sheti o`rkesh tiykari menen baylanisadi. O`rkesh jaqsi semirgen tu`yelerde domalaq, joqarisi konus ta`rizli bolip, arqadan 30-40 sm shig`ip turadi. Aldin`g`i ayaqlar siyaqli artqi ayaqlari da uzin, bulshiq etli bolip, dene du`zilisi boyinsha ju`k artiwg`a iykemlesken tip esaplanadi. Ju`n qaplami menen az qaplang`an. Salistirmali qisqa ju`nler jambas, san ha`m iyin aldi bo`limlerinde ku`shli rawajlang`an.

Baktrianlar salistirmali qisqa bet su`yeklerine iye, sonliqtan olarda bet bo`limi, basi biraz su`yir (ushli) boladi. Moyini dromedarlarg`a qarag`anda qisqa, biraq biraz iyilgen boladi. Jaqsi semirgen tu`yelerde moyin sheti aldin`g`i o`rkesh

tiykari menen birigedi. Aldin`g`i ha`m keyingi o`rkeshler arasindag`i araliq 20-40 sm.

Baktrianlardin` dromedarlardan ayirmashilig`i salistirmali qisqa ayaqlarg`a ha`m uzin denege iye. Baktrianlardin` bunday dene du`zilisi na`tiyjesinde dromedarlarg`a qarag`anda ju`k artiwg`a az iykemlesken, biraq arbag`a jegiliwshi jumislarda jaqsi qollaniladi.

Baktrianlar suwiiq klimat haywani bolg`anliqtan ju`n qaplami ko`p o`sedi. Moyinnin` joqarg`i shetinen, jelkeden baslap qalin` ju`nnen turiwshi ken` jal bolip, eki ta`repke qaray salbirap turadi. Moyinnin` to`mengi bo`liminde qalin`, iri ju`nnen turiwshi jal – saqal boladi, erkek tu`yelerde ol 40-60 sm, al urg`ashi tu`yelerde biraz qisqa boladi.

Dromedarlardan ayirmashilig`i baktrianlardin` su`t o`nimdarlig`i joqari emes. Bir o`rkeshli ha`m eki o`rkeshli tu`yelerdi ayirip turiwshi u`lken biologiyaliq o`zgeshelik shegarasina iye emes, bul olardi shag`ilistiriw, o`rshitiwden, gibridler aliniwina qaramastan bul haywanlardi o`z betinshe zoologiyaliq tu`r sipatinda klassifikatsiyalaw tiykarin beredi.

Сүт өнімдарлығы. Түйелер жергиликли порода сыйырларға қарағанда көп сүт береді. Барлық түрдегі хайуанларды сауыу жас төлдерін сүт пенен бағыу менен бирге алып барылады. Түйешиликтің сүт өнімдарлығы олардың түрине байланысly болады. Дромедарлар сүтлилиги бойынша ири шақлы маллардан басым турады. Еки өркешли түйелер-бактрианлардың сүт өнімдарлығы дромедарларға қарағанда бираз төмен, биринши әулад гибридлери нар-майя дромедарлар хәм бактрианлар арасында аралық орынды ийелейди, қоспақлар бактрианларға жақын болады.

Бир өркешли түйелер бир жылда орташа есапта 2000-2500 литр сүт өнімдарлығына ийе болса, еки өркешли түйелер 1000-1200 литр сүт береді. Сүт өнімдарлығы орташа бир суткада 4-6 литр, жүн өнімдарлығы 3-4 кг. Бир суткада жайлау шариятында 5-6 рет сауылады. Бул порода хәзирги ўақытта Қарақалпақстан республикасы қызыл қум зоналарында, Үстирт кеңісликлеринде хәмде Наўайы областында кең тарқалған. Биологиялық

қәсіетлери бойынша 22-25 жыл жасайды. 5 жастан баслап жынысый жетіскенлік есапланады. 10 –15 жыл аралығында максимал өнімдарлыққа ийе. Бууазлық дәуири орташа 395 күнди қурайды.

Түйе сүти соңғы ўақытларда медицинада асқазан ишек кеселликлерин емлеўде қолланылады. Түйе сүти қатар специфик қәсіетлери менен ажыралып турады. Ол ақ, қойыў, жағымлы дәмге ийе, мазалырақ, ийиссиз болады. Химиялық қурамы бойынша басқа хайўанлардан жоқары турады. Түйе сүти қурамында май, белок, сүт қантының көп болыўы менен ажыралып турады. Түйе сүтинде қурғақ зат 14,2 % ти қурайды хәмде организмге керекли минерал затлар көплиги менен ажыралып турады. Түйе сүтинде 0,1 % мыс 0,3 % қорғасын 0,02 % гүмис, 2,5 % темир, 0,3 % кремный 84,1 мг магный 1115 мг калций ушырасады. 2,20 мг казеин 0,95 мг альбумин ушырайды. Түйе сүти витаминлерге бай. Онда 0,33 мг/кг каротин, 58,2 мл/л витамин «С» хәм 2,728 мл/л витамин В₁₂ болып, аскорбин кислотасы қурамы бойынша барлық түр сүтлерден басым турады. Оның калориялылығы 787,3-911,7 ккал (сыйырларда 681 ккал) тең. Жаңа саўылған сүттиң кислоталылығы 14-20⁰ Т қурайды. Сыйыр сүтине қарағанда түйе сүти таза ҳалында узақ сақланады, себеби ол жоқары бактериоцидлик қәсіетке ийе. Түйе сүтиниң тығызлығы 1,031-1,032 (сыйырларда 1,030) тең. Түйе сүтинен сүт-қатық өнімлери хәм бийе сүтинен қалыспайтуғын шубат ишимлигин таярланады. Түйе сүтинен сарымай таярлаўға болады. Ол сыйыр сүтинен таярланған майлардан өзиниң физико-химиялық қәсіетлери менен парқланады. Рейхерт-Мейселб саны (суўда ериўши май кислоталарының муғдарын көрсетеди) түйе майында 2,85 (басқа сүт майларында 23-32) тең. Сондай-ақ түйе сүтинен сыр хәм бринза таярлаў мүмкин. Жергиликли халық әпиўайы түйе сүтин чайға қосып, қарачай ретинде пайдаланады. Жаңа саўылған сүтти ыссы климатта узақ ўақыт сақлаў мүмкин емес, ол тек шубат ямаса сүт өнімлери түринде сақланады.

Хәзирги ўақытта республикада түйешилик пенен барлық түрдеги (ширкет, фермер, дийқан) хожалықлары шуғылланады. Бир өркешли түйелерди өршитиўде олардан алынған сүт хәм таярланған шубат товар өними болып есапланады.

А. Баймуканов (2007), Мусаев З (2007), Ю.С. Сократьянц (2004) х.б. алып барған изертлеўлерине тийкарланып айтып өтеди, түйелердин сүт өнимдарлығы олардың түри, породасы, индивидуал қәсийети, саўым аралығы х.б. факторларға байланыслы.

Түйе сүти өндириллик жол менен ислеп шығарылмайтуғын болғанлықтан шарўашылықтың басқа тараўларына салыстырғанда түйешиликтен саўылып алынатуғын товар сүт муғдары көп емес, ол тек шарўашылықтың ишки мүтәжликлерин ғана қанаатландырады.

Tu'yeshilikte su't o'nimdarlig'i basqa sharwa mallarina salistirg`anda az u'yrenilgenligi, sanaat tiykarinda tu`ye su`tin qayta islep shig`ariw texnologiyasi jaratilmag`anlig`i sebepli xojaliq sharayatinda tu`ye su`tinen tiykarinan shubat, sonday-aq sarimay, sir, su`zbe, ayran tayarlanadi.

Шубатты түркмен тилинде «чал» деп атайды. Ол түйе сүтинен сүт кислоталы хәм спиртли ашыў жолы менен таярланатуғын ишимлик. Шубат таярлаў технологиясы қымыз таярлаў технологиясына жақын.

Шубат үлкен ыдысларда хәм 30 мл шекемги сыйымлылыққа ийе онша үлкен емес ыдысларда таярланады. Шубат таярлаў ушын ашытқы ретинде ашыған түйе сүти ямаса алдыннан таярланған шубат қолланылады. Ыдысқа ашытқы менен бирге жаңа саўылған сүт қуйылады. Кейин жақсылап араластырылады. Ыдыстағы сүтке 3-4 күн даўамында ыдыстағы сүт ашытқыдан 3-5 есе көп болғанша сүт қосылады. Кейин 4-5 күннен соң шубат ишиўге таяр болады.

Шубаттың сапасы көбинесе ашытқының сапасына байланыслы. Жағымсыз дәми хәм ийиси жоқ ашшы шубат жақсы шубат болып табылады. Мәўсим басында, еле жақсы ашыған шубат жоқ ўақытта түйе сүтин ашытыў

ушын арнаўлы ашытқы пайдаланылады. Ол сүт кислоталы бактериялардан (болгар таяқшасы) хәм ашытқыдан (торул) турады.

Түйелерди өршитиў сүтли хәм гөшли қарамалшылық, қойшылық, жылқышылық, хәм шарўашылықтың басқа тараўларынан айырмашылығы олардың шөл хәм ярым шөл, қурғақ саҳраларда кең тарқалыўы болып табылады. Қазирги жағдайда түйешилик арзан сүт, гөш, жүн өнимлерин алыўдың қосымша дереги болып, аўыл хожалығында шөллерди өзлестириў куралы болып табылады. Республикамызда азық-аўқат өнимлериниң көп болыўына мүмкиншилик береді.

Түйелер биологиясы бойынша бир суткада (дромедарлар) алты рет саўыў суткалық орташа сүт муғдары 5-6 литрди курайды. Түйениң буўазлық дәўири орташа дромедарлар 12 ай, бактерианларда 13 ай. Лактация дәўири бойынша олардың жасына қарай 480-560 күн аралығында даўам етеді.

Өндириллик шараятта жасы бойынша 14-16 жыл пайдаланыўға болады. Боталаған түйениң 1 жыл хәм 1,5 жылдан кейин жайлаўда боталары менен шығарылады. Түйешиликтиң және бир пайдалы тәрәпи басқа аўыл хожалық хайўанлары жемейтуғын жайлаў от-шөплери менен азықланады. Олар ақ хәм кара сексеўил, жүзгин, қарабарак, боялыш, жантақ.

Түйелерге айрықша кеўил бөлинбесе, селекция жумысы жақсы жолға қойылмаса, олардың тухымы хәм сапасы төменлеп кетеді. Түйелердиң тухымын жақсылаўда хәр тәрәплеме хожалыққа керекли, пайдалы жақлары нәзерде тутылады. Буларға түйелердиң гөшлилиги, сүтлилиги, жүн бериўшилиги, көп туўыўшылығы киреди. Бул илажларды иске асырыў ушын әйдемнен қолланылып киятырған сайлаў, таңлап алыў усыллары қолланылады. Гүз айларында жас боталарды таңлап алыў жумыслары жүргизиледи, боталардың салмағы, денеси, мүшелери өлшенеди. Сыртқы пишими есапқа алынады, тез азып, тез семиретуғынлығы, денеси стандартқа туўры келмейтуғынлары есапқа алынады, кемшилиги бар боталар гөшке тапсырылады.

Хәзирги ўақытта түйешиликте арнаўлы түрде гөш хәм жүн өнимин алыў ушын нәсилшилик жумысларын алып барыў тийис. Илимий изертлеўлерге қарағанда жайлаў от-шөплерин максимал пайдаланған түйелер болып есапланады. Мысалы, жайлаў от-шөплеринен қарамаллар 34%, қойлар 62%, ал түйелер болса 78% пайдаланыўы дәлилленген. Түйелерди жайлаў шараятында бағыў бир қанша қыйыншылықлар туўдырады. Себеби олар өзиниң биологиялық қәсийетлерине қарағанда жүдә узақ аралықта жол басып өтиўи тийис. Сонлықтан түйелер падасы (косяк) 100 ямаса көби менен 150 бастан аспаўы керек. Сол паданың 30-40% үлкен жастағы түйелер ийелеўи, ал қалғанлары болса, 50% жас түйелерден турыўы хәм 10% 20 жастан үлкен түйелерден турыўы мүмкин.

Гөш өнимдарлығы. Түйешиликте гөш өнимдарлығын раўажландырыў ушын бир хәм еки өркешли түйелерди шағылыстырыў (гибридлеў) үлкен әҳмийетке ийе. Олардан алынған биринши әўлад гибридлери азықлық затларды жақсы сиңириўшилиги хәм семириўге жоқары уқыплылығы менен ажыралып турады. Биринши әўлад гибридлери таза породады дромедарлар хәм бактриан түйелер менен бирдей шараятта бағылғанда олар анағурлым тез өседи хәм жоқары семизликке ийе болады. Әсиресе еки өркешли самкалардан алынған айырым нарлар гигант размерге жетиўи мүмкин. Биринши әўлад гибридлери жоқары тиришилик уқыплылығына ийе болып, олар күшли, шыдамлы, хәр қыйлы кеселликлер менен аз кеселлениўи хәм кеселликлерге шыдамлы болады. Түйе породалары хәм басқа түрлер арасында бундай гибридлер ең ири, күшли хәм шыдамлы ҳайўанлар есапланады. Қазақ хәм түркменлерде ерте ўақытлардан-ақ гибридлер атамалары бойынша дүзилген терминология бар. Қазақлар биринши әўлад самец гибридти – нар, самкаларын – майя ямаса нар-майя деп атайды. Түркменлер биринши әўлад самец гибридти – инэр, самкаларын – инэр майя деп атайды. Бактрианлар өршилиўши түйешилик хожалықларында таза породады еки өркешли самка хәм таза породады еки хәм бир өркешли

самецлер болыуы керек. Дромедарлар өршитилиуышн зоналарда ана түйелер падасында таза породагы бир өркешли түйелер болыуы керек.

Түйелер–айрықша жоқары семириу уқыпшылығына ийе хайуанлар есапланады. Түйелердин жоқары салмагы оларды семиртиуде олардын көп май запасларын жыйнауға уқыпшылығы менен түсиндириу мүмкин. Түйелер өркешине 150 кг шекем май жыйнауға мүмкин. Түйе майы азық аўқат санаатында қолланыушы жүдә бақалы өним есапланады. Түйелер жас дәуиринен баслап-ақ өркешлерине май жыйнауға уқыпшы болады. сонлықтан боталақлардын өсиуи олардын семириуи менен жақсы үйлеседи. 2-3 айлық уақтында-ақ боталақлар өркешлерине май жыйнап баслайды. Түйелердин тири аўырлығының артыуы оның гөш сапасының жақсыланыуы хәм айрықша бақалы өним майлардын жыйналыуы менен бирге жүреди. Түйелерди гөшке сойуу ушын қолайлы жас 2 жыл 8 айлық жас есапланады. Бул жаста олардын тири аўырлығы 520 кг шекем жетеди хәм үлкен жастагы хайуанлар салмагының 92 % курайды, ал сойым шығымы 63 % ке тең. Усы дәуирде олардын гөшиниң сапасы да жақсы болады. Түйелер гөшинде химиялық составы бойынша 75,9-77,7 % суу, 18,87 % белок, 5-6 % май, 1,07 % күл болады. Бәхәрде еки жасар түйелер жүни қырқылғаннан кейин гөшке тапсырылыушы түйелер гүзге шекем жайлауларда жақсы семиртип бағыуға қойылады. Сойылатуғын боталақлар 18-19 айлық жасында-ақ жақсы нәтийже береди. Бул жаста боталақлардын тири аўырлығы 400 кг нан жоқары болады, ал сойым шығымы 60 % ке тең.

Жүн өнимдарлығы. Басқа аўыл хожалық хайуанларына қарағанда түйелерден ең жақсы хәм сапалы жүн алынады яғный тубит алынады. Түйе жүни морфологиясы бойынша 3 түрли категориясы тубит, ярым тубит хәм қылшық жүннен турады.

Түйелер жылына бир мәрте бәхәрде қырқылады. Еки өркешли түйелер дромедарларға қарағанда ерте түлейди. Гибридлер аралық орында турады. Түйелердин түлеуи белгили избе изликте өтеди. Биринши мойын бөлими,

кейин көкирек бөлими, ийин алды. Жанбас сан бөлими, қарын курсак бөлими хәм ең кейнинен өркеши түлейди.

Түбитлер өзиниң сапасы жағынан таза хәм жеңил болады. Түйе жүнлериниң сапалығы оларды нәсиллик жумысларын алып барыўда, түйелер жасы хәм жынысына, породасына тиккелей байланыста болады.

Еки өркешли (бактериан) қалмық породасына тийисли түйелерде бир өркешли (дромедар) түркмен породасына тийисли түйелерге карағанда жүн морфологиясы 20-22% қылшық жүн аз болады, ал тубит жүн болса 16-18%.

1.2. Tu`yeler aziqlanatug`in jaylaw o`simliklerine sipatlama

Қызылша (хвойник). Бул өсимликтің бойы 8-20 см ге шекем жетеди. Ол жылдың барлық мәўсимиңде көк болып өсип турады. Бул өсимлик тамырының жуўан жеринен пақалы басланып, жерге төселип өсип, майда-майда көплеген шақалар шығарады. Қызылша Үстирт шараятында таслақлы, қырлы, гипсли топырақларда көбирек өседи. 1 м² жерге 1-2 өсимликтен туўра келеди хәм хәр гектар жерден 0,5 центнерден өним береди. Қызылша қыс хәм гүз айларында қойлар, ешкілер, түйелер ушын жақсы азық-аўқат болады. Бул өсимликтің екинши бир қәсийети оның дәрилик өсимликлер қатарына киретуғынлығынан ибарат.

Қызылша өсимлиги Үстирт жайлаўларының айырым массивлеринде ғана таралған хәм басқа өсимликлерге салыстырғанда биологиялық артықмашлықларға ийе. Бул өсимлик жылдың барлық мәўсимиңде көк мал азығы болып есапланады.

Мортық. Бул өсимлик тек ғана дузлы, топырақлы жерлерде емес, ал басқа жерлерде де ушырасады. Мортық бир жыллық өсимлик, оның бийиклиги 10-40 см ге шекем жетеди. Ол жаўын-шашын көбирек болған жылларда жүдә жақсы көгереди хәм өсип раўажланады, өними де көп болады. Мортық өсимлиги менен араласып өсетуғын ең тийкарғы

өсімликлерден: бүргин, боялыш, жуўсан, кейреўик, кара сексеўил, қыр сексеўили. Улыўма алғанда ол көпшилик өсімликлер менен қосылып өсип, көп түрли өсімлик араласпасын пайда етеди. Мортық өсімлигиниң химиялық қурамында күл 5,4-15,2%, протеин 5,2-31,5%, белок 6,5-24,6%, май 1,1-5,8%, клетчатка 16,2-43,4%, азотсыз экстракт затлары 31,0-59,0% болады.

Бул өсімлик химиялық қурамы бойынша оның маллардың азық-аўқат затларына бай екенлиги көринип тур.

Selew. U`stirt sharayatında en` ko`p tarqalg`an o`simlik esaplanadi. Bul o`simlik o`skен jerler jaz ha`m qis aylarında mallar ushin a`hmiyetli jaylaw qatarına jatadi. Bul o`simliktin` vegetatsiyalıq da`wiri aprel ayinin` ortasında baslanip, may aylarında gu`llewge qaraydi, al iyun ha`m iyul aylarında tuqimi pisip jetilisedi. Bul o`simliktin` ximiyalıq quramında ku`l 6,7-10,8%, protein 3,4-12,5%, belok 2,9-11%, may 1,1-5,5%, kletchatka 24,8-43,3%, azotsiz ekstrakt zatlari 33,5-63,5% boladi. Bul o`simliktin` ximiyalıq qurami onin` mallar ushin sapalı azıqlıq o`simlik ekenliginen derek beredi.

Japiraq. (reven tatarskiy)-U`stirt jag`dayında tek bir tu`ri ushirasadi. Oni sharwalar japiraq dep ataydi. Japiraqtin` gu`l shig`atug`in paqalinin` biyikligi 70-90 sm ge shekem jetedi. Japiraq U`stirttin` barlıq jerlerinde de ko`plep ushirasadi. Bul o`simlik efemeroidlar gruppasına kiredi. Japiraq aprel ayinin` aqirg`i on ku`nliginde gu`lleydi, may ayinin` aqirında onin` tuqimlari pisedi. Ximiyalıq sostavında ku`l 14,4-16,8%, proteyn 18,5-27,2%, belok 16,6%, may 2,3-3,6%, kletchatka 6,5-6,9%, azotsiz ekstrakt zatlar 45,5-58,8% boladi. Ol a`sirese qoyeshkilerge, tu`yelerge, jilqilarg`a semirtiwshi azıq-awqat sho`pler qatarına kiredi.

Boyalish. Bul o`simliktin` eki tu`ri bar. Aq boyalish ha`m qara boyalish. Aq boyalish yarım puta o`simlik, onin` biyikligi 20-25 sm shekem jetedi. Bul o`simlik tiykarinan qara seksewil, juwsan, bu`rgin, keyrewik penen qosilip o`sip, o`zinin` assotsiatsiyasin payda etedi. Bul o`simliktin` ximiyalıq quramında ku`l 10,2-36%, proteyn 7,8-11,3%, belok 5,6%, may 1-3%, kletchatka 6,9-40,1%, azotsiz ekstrakt zatlar 38,4-54,0% boladi. Qara boyalish - yarım puta o`simlik, onin` biyikligi 20-25 sm shekem jetedi. Qara boyalishtin` qosilip o`setug`in o`simlikleri juwsan,

bu`rgin, terisken, efemer ha`m efemeroidlar bolip esaplanadi. Qara boyalishtin` ximiyaliq quraminda ku`l 25,9%, proteyn 13,4%, may 1,4%, kletchatka 12,2%, azotsiz ekstrakt zatlar 47,1% boladi. Boyalishli jaylawlar U`stirt jag`dayinda bahali jaylawlar qatarina kiredi.

Keyrewik. Bul yarim puta o`simlik bolip, onin` biyikligi 15-17 sm shekem jetedi. Onin` menen qosilip o`setug`in en` tiykarg`i o`simlikler qara seksewil, qir seksewil, bu`rgin, juwsan, boyalish, efemer ha`m efemeroidlar bolip tabiladi. Ximiyaliq quraminda ku`l 10,1-28,1%, proteyn 5,6-17,5%, belok 3-10,6%, may 1,0-2,4%, kletchatka 15,5-42,3%, azotsiz ekstrakt zatlar 33,1-51,2% boladi. Bul o`simlikti qoylar, eshkiler ha`m tu`yeler su`ysinip jeydi.

Seksewil. Bul o`simliktin` qara seksewil, qir seksewil, aq seksewil degen tu`rleri bar. Bul tu`rlerdin` ha`mmesi de gu`z ha`m qis aylarinda tu`yeler, jilqilar, qoylar ushin jaramli ot-sho`pler bolip, onin` bir jilliq shaqalari aziq-awqatliq sho`pler esabinda paydalaniladi. *Qara seksewil* U`stirt jag`dayinda 3-3,5 m shekem o`sedi. Ximiyaliq quraminda ku`l 21,2-25,4%, proteyn 7,1-10,8%, belok 7,3%, may 1,6-1,8%, kletchatka 14,1-15,7%, azotsiz ekstrakt zatlar 50,7-51,7% boladi. *Qir seksewil* – putaqli o`simlik. Onin` biyikligi 100-200 sm shekem jetedi. *Aq seksewil* – biyikligi 5 m shekem jetedi. Bul o`simlik tu`yeler, qoylar, eshkiler ushin jaqsi aziqliq ot-sho`p bolip esaplanadi. Aq seksewildin` ximiyaliq quraminda ku`l 9,4-27,6%, proteyn 6,0-20,4%, belok 4,8-14,2%, may 1,3-3,2%, kletchatka 1,5-51,0%, azotsiz ekstrakt zatlar 14,1-60,8% boladi.

Juwsan. U`stirt jag`dayinda bes tu`ri ushirasadi. Bulardan en` a`hmiyetlisi ha`m ko`p tarqalg`ani aq juwsan – yarim puta o`simlik, onin` biyikligi 30-40 sm boladi. Juwsannin` en` tiykarg`i qosilip o`setug`in o`simlikleri bu`rgin, qara seksewil, keyrewik, boyalish, jantaq o`simlikleri. Onin` ximiyaliq quraminda 4-10% ku`l, proteyn 5,4-21,1%, belok 2,4-16,3%, may 2,3-10,1%, kletchatka 18,5-45,8%, azotsiz ekstrakt zatlar 30-59,2% boladi. Bul o`simlikler o`zinin` sapasi ha`m jug`imlilig`i jag`inan bahali aziqliq ot-sho`p qatarina jatadi.

II.BAP.

2.0. Та`жирйбе бо`лими

2.1. Jumistin` maqseti ha`m waziypalari

Бакалавр питкерйў қанигелик жумысын орынлаўдың махсети-Қарақалпақстан республикасы Қоңырат районы шараятында тақ өркешли (Дромедор) тўйелердин жасына байланыслы турде тири салмағының сақлаў технологиясы менен байланыслығын тийкарлаў болып есапланады.

Бул мақсетти әмелге асырыў ушын төмендеги ўазыйпалар белгиленген.

- Қарақалпақстандағы раўажландырылатуғын тўйе түрлери, регион климатлық жағдайы, жайлаў от-шөплери менен танысыў

- Тўйелердың тири салмағын ўйрениў, олардың жасына, сақлаў технологиясына байланыслығын ўйрениў

- Гөш өнимлери хәм өсип раўажланыў көрсеткишлериниң тўйе жасына байланыслығын ўйрениў

- Азықландырыў өзгешеликлери хәм жайлаў от-шөплерине болған талабын ўйрениў

- Исленген, тәжирийбелер бойынша жуўмақлар шығарыў.

2.2. Та`жирйбе metodikasi ha`m usillari

Тәжирийбе Қарақалпақстан республикасының арқа-шығыс районлары болған Қоңырат районы «Үстюрт» хожалығы тўйешилик фермасында әмелге асырылды.

Тәжирийбе ушын туйелер 3 топарға бөлинип, бирдей шараятда сақлаў хәм бағыў усуллары қолланылды

Тәжірийбе ушын жайлаў, ярым жайлаў хәм үй шараяты алынды.

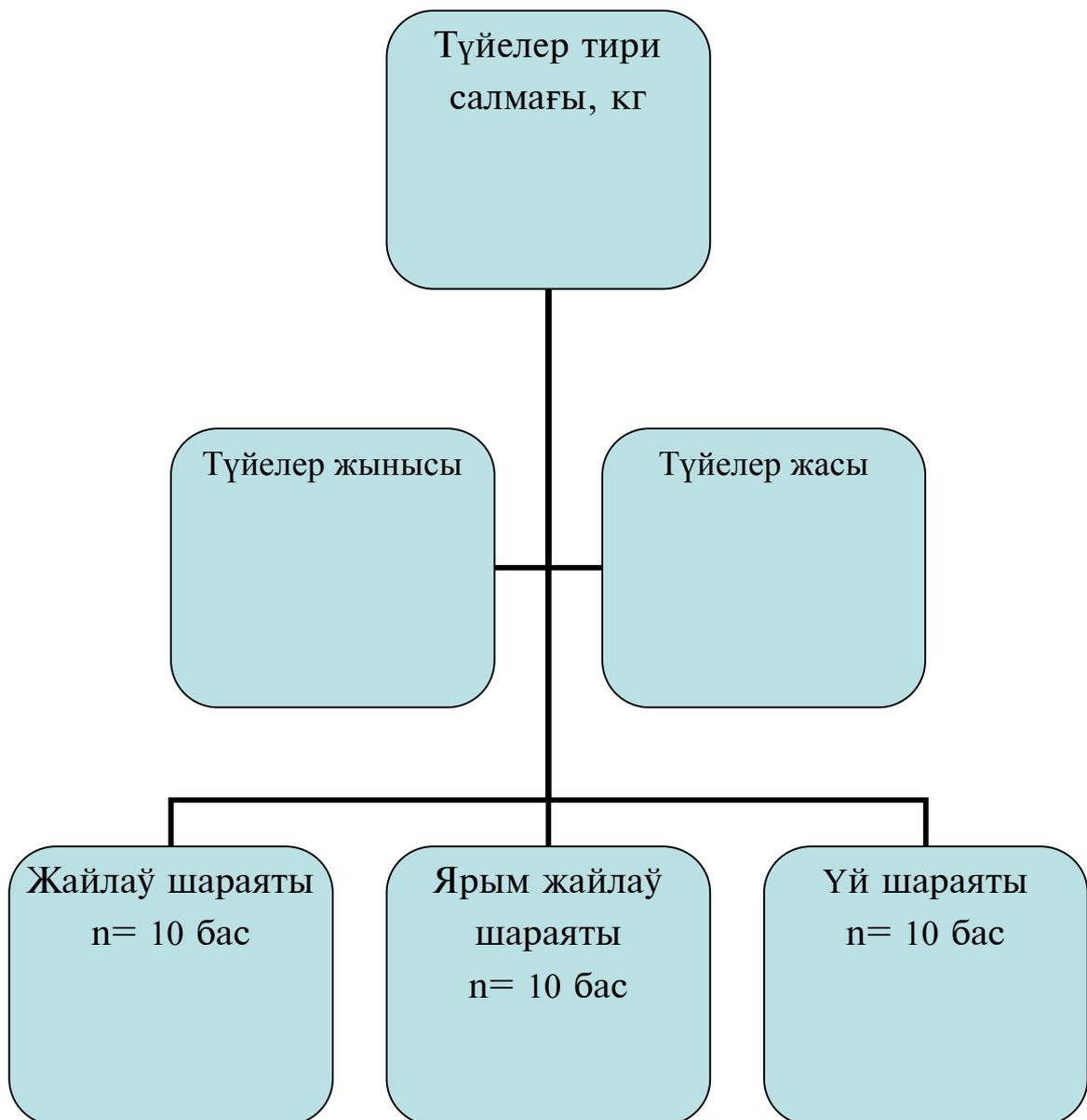
- Жайлаў шараятындағы топарда (n=10) 5-10 жасар (еркек түйелер – 5 бас, урғашы түйелер 5 бас)
- Ярым жайлаў шараятындағы топарда (n=10) 11-15 жасар (еркек түйелер – 5 бас, урғашы түйелер 5 бас)
- Үй шараятындағы топарда (n=10) 16-20 жасар (еркек түйелер – 5 бас, урғашы түйелер 5 бас) жасар түйелер алынып, олар бирдей зооветеринариялық талаптарға жуўап беретугын хәм бирдей санитариялық жағдайда алып барылады.

Тири салмағы хожалық шараятында өлшенилип, журналдан жазып алынды.

Өсип – раўажланыўды үйрениў

Түйелердиң дене дузилислерин үйрениў арқалы олардың өзгериў анықлаў, дене параметрлериниң тажірийбедеги 3 топарда өзгериўин анықлаў хәм жуўмақ шығарыў керекли материаллардан ленталы материаллардан ленталы метр, Вилкинсь циркули, лидтин таяқшасынан пайдаланылады. Алынған нәтийжелер $M \pm m$, \bar{U} . С F «Зоотехнияда биометрик усыл» да (Плохинский, 1963) хәм тийисли программа (селекция) тийкарында есапланады.

Тәжірийбе схемасы

Түйелер жасын анықлау методикасы

Зоотехниялық талап бойынша түйелердің жасын анықлау оларды бағалауда тийкары рол ойнайды. Түйелердің жасы тийкарынан 1. Бонитировка журналы арқалы анықланады. Бул усыл оның мағлыұмат болып туұылған ұақтында бонитировка журналына жазылып барылады хэм тамғалау арқалы белгиленеди. Бул журнал арқалы олардың жасы анықланады. Бонитировка журналы болмаған ұақытта хайұанлардың жасын анықлау ушын басқа усыллардан пайданылады. 2. Усыл тисине қарай анықлау. Түйелердің

биологиялық көрсеткіштерін есепке алсақ 40 жылдан өмір сүріуі мүмкін. Түйелердің тиси бір жастан бастап 9 жас аралығында шығып болады, 10-11 жас аралығында тис қалыңдасып бекемлеседі 13-17 жас аралығында тис структурасы бір-бирине жүде тығыз жайласқан болады. 20 хәм оннан көп жаста тис дүзелисинің аралығы біраз ашылып сийреклесе бастайды 25 жастан бастап айрым азық тислери түсіп бастайды. Тис структурасына қарап жасын анықлау бул шамалау усылы болып есапланады бул усылда анық мағлыұматты алыу қыйын болады. Тәжірийбе жұмысларында хожалықтағы журнал арқалы анықланылды.

2.3. Та`жірийбе зонасинің жайлау хәм климатлиқ сипатламасы

Қарақалпақстан республикасы хәуа райы кескин континенталлығы менен ажыралып турады. Қарақалпақстан территориясы тийкарынан 3 зонаға бөлинеді.

1- зона Амударья дельта жағалары

Бул зона барлық Қарақалпақстан территориясының 14% тутады. Бул жерлер суўғарылатуғын зонаға кирип, шаруа маллары ушын қымбатлы от-шөптер таярланады. Бул зона жайлауларында қамыс, сора, қырық-бууын, изень, бюргин, боялиш хәм басқа да көп жыллық өсимликлер ушырайды. Буннан басқа да маллар ушын мәкке жүуери, жоңышқа бийдай хәм салы сабанлары, суўлы тамыр, мийуелли азықлардан ләблеби жетистириледі.

2- зона Қызыл қум зонасы. Улыума көлеми 20 млн га. Бул зонада 1 жыллық эфемер шөптерден бастап көп жыллық сексеуиллерге дейин ушырасады.

Бул зонада қойлар, түйелер ушын қымбатлы азық есапланады.

3- зона Үстюрт зонасы.

Бул зонада тек жауын суўлары менен өсетуғын шөптер өседі. Тийкарынан гипсли жерлерден қурамалы, көп жыллық өсимликлерден сексеуил, жузгин,

жуўсан хэм тағы да басқа от-шөпplerден турады. Тәжирийбе жұмыслары усы зонаға тийисли Қоңырат районының «Үстюрт» хожалығында алып барылды. Бул зона тийкарынан гипсли зона болып, от-шөпplerдин зүрәттилиги орташа 1,0-2,5 ц/ га әтирапында.

Qaraqalpaqstan Respublikasi ken`ko`lemdegi ta`biyy jaylawlarga iye. Usi jaylawlar ishindegi ko`lemi ha`m perspektivalilig`i jag`inan en`u`lkeni U`stirt jaylawi bolip tabiladi. U`stirt yamasa U`stirt qiri Qizilqum ha`m A`miwda`rya deltasi rayoni siyaqli ta`biyy bir rayondi quraydi. Bul rayon o`zinin`kelip shig`iwi, sonday-aq jer betinin`o`zgesheligi, o`simligi ha`m topirag`i basqa jaylaw rayonlarinan ajiralip turadi.

U`stirt ken`ko`lemdi iyelep jatirg`an jaziliq. bul jaziliq yamasa U`stirt qiri 16 mln. aslam ga. jerdi iyelep, sonnan 7,5 mln. ga. Qaraqalpaqstan territoriyasina tiyisli, qalg`an bo`limi Tu`rkmenstan ha`m Qazaqstan territoriyalarinda jaylasqan. Bul rayonlardin`o`simlikler du`nyasi, tiykarinan alg`anda golofilli ha`m kserofilli assotsiatsiyalardan ibarat.

U`stirt tiykarinan bu`rgin yamasa bu`rgin menen aralasip o`setug`in o`simlik assotsiatsiyalarinan turadi. U`stirtti jer betinin`ha`m topiraqlarinin`quramina, o`simlikler du`nyasinin`o`zgesheligine baylanisli bir-birinen ajiralip turatug`in 10 jaylaw rayonina bo`liwge boladi.

1. U`stirttin` arqa ta`repinde jaylasqan oypatli rayon. Bul jaylawli rayonnin`jer beti tegis emes, topirag`i qon`ir-aqshil bolip, onin`quraminda gips mug`dari ko`p boladi.

Rayon o`zinin`o`simlikler du`nyasinin`quramali boliwi menen basqa rayonlardan ajiralip turadi. Bul jerde ko`binese qara ha`m aq seksewiller o`sedi. Olardin`biri menen ekinshisinin`aralig`i 5-20 sm, biyikligi 2-3 m ge shekem jetedi. Bulardan basqa sarisazan, ku`yrewik, qirqbuwin, baliqko`z, sora, juwsan, bu`rgin, terisken h.t.b. o`simlikler ushirasadi.juwsan ha`m bu`rgin o`simlikleri onsha ken`territoriyani iyelemey, tek g`ana kishkene uchastkalarda taralg`an. Bul jerde o`setug`in terisken o`simliginin`boyi biyigirek bolip (70-80 sm), uliwma

top-top bolip o`setug`inlig`in ko`riwge boladi. Qirqbuwin bolsa seksewillerdin` shet jag`alarinda jaylasadi. Ol ashig sarg`ish ren`ge iye boladi.

Boyalishli o`simlikler topari U`stirtin` ten`izge jaqin bo`liminde ko`plep ushirasadi, onin` menen birge bu`rgin, juwsan, japiraq o`simlikleri o`sedi.

Ko`pshilik oypatliq jerlerde qara seksewil menen birge kewrewik qosilip o`sedi.

2. U`stirtin` arqa ta`repinde jaylasqan tegislik rayon. Bul rayonnin` jer beti onsha biyik bolmag`an oyli-shuqirli biyikliklerden ibarat bolip, bul jerlerde shuqirliqlar ko`plep ushirasadi, olardin` eni ha`m uzini 10-20 sm, teren`ligi 0,5-1 m ge shekem jetedi. Topirag`i ashig qon`ir ren`ge iye bolip, jer beti qiyirshiq taslar menen jabilg`an.

Bul rayonda o`setug`in tiykarg`i o`simliklerden bu`rgin, juwsan, boyalish, qusqonbas, aqtiken, h.t.b. o`simlikler ushirasadi. Bul jerde o`setug`in barliq o`simliklerdin` ishinde bu`rgin 45% ke jaqinin iyeleydi. Bu`rginli-juwsanli, boyalishli o`simlikler assotsiatsiyasi 35% ke ten` bolip, basqa o`simlikler juwsanli kompleksler assotsiatsiyasina kirip, olar 20% territoriyanı iyeleydi.

3. Ten`iz jag`aliq rayoni. Bul rayon Aral ten`izi jag`alawında jaylasip, tu`slik ta`repten orayliq :stirtin` oypatli rayoni menen shegaralasadi. Jer beti oyli-biyikli, topirag`i boz qon`ir bolip, onda gips mug`dari ko`birek ushirasadi.

En` tiykarg`i o`simlikler assotsiatsiyalarinin` komponentleri puta o`simlikleri bolip esaplanadi. Ko`pshilik jerlerde seksewiller, al tegislik jerlerde juwsan ha`m boyalish o`simlikleri ko`birek ushirasadi. Ko`plegen mayda oypatliqlarda bozg`in, biydayiq, kekire, qamis, h.t.b. o`simlikler o`sedi. Efemer ha`m efemeroid o`simliklerden japiraq, shayir, arpag`an, ebelek h.t.b. o`simlikler o`sedi.

4. Bay rayoni. Bul rayonnin` jer beti tegis bolip, shig`istan tu`slikke qaray jatiqlaw bolip keledi. Bul rayonda o`setug`in o`simliklerdin` boylari qisqalaw bolip keledi. Mallar ushin aziqliq ot-sho`plerden bu`rgin, ku`yrewik ha`m azlap boyalish ushirasadi. Bul rayondag`i polosalar`a seksewil ha`m puta o`simliklerin` egiw

maqsetke muwapiq keledi, olar qis aylarında jawg`an qardi uslap turadi. Bul rayonda jer asti ha`m jer u`sti suwlari jeterli mug`darda bar.

5. Qosbulaq rayoni. Bul rayonnin` jer beti ha`r qiyli boliwi ondag`i o`simliklerdin` tu`rlishe boliwina alip keledi. Biyik jerlerdegi taqirliqlarda bu`rgin, tegis bolmag`an jerlerde boyalish, ku`yrewik, qara seksewil o`sedi, ko`lemi kishkene shuqirliqlarda efemeroidlar, biydayiq ha`m bozg`in o`simlikleri ko`plep ushirasadi. O`simliklerdin` ha`r tu`rli boliwina qaramastan mallardi ba`ha`r, jaz ha`m gu`z aylarında bag`iwg`a boladi. Bul rayonda jer asti suwlari ju`da` jaqin jaylasqan.

6. U`stirttin` orayliq rayoni. Bul rayon :stirttegi en` u`lken Barsakelmes duzli ko`lin o`z ishine aladi. En` tiykarg`i o`simliklerden qara seksewil, qir seksewili, ku`yrewik, juwsan, qandim, efemerler, efemeroidlar ha`m sora o`simlikleri ko`plep ushirasadi. Orayliq U`stirt rayoni gu`z ha`m qis aylarında mallardin` o`z ayag`inan erkin otlawi ushin jeterli da`rejedegi o`simliklerdin` ot-sho`p zapasina iye.

7. Dawit ata rayoni. Bul rayonnin` jer beti espe qumlardan ibarat, onin` jer beti tegis emes, tu`slik ha`m arqa shig`is, shig`is ta`repleri tikjarli bolip keledi. Olar U`stirt qirlari menen shegaralasadı. O`simliklerdin` tiykarg`i tu`rlerin bu`rgin o`simligi quraydi. Bu`rgin menen juwsan ha`m ku`yrewik, ayirim orinlarda seksewiller menen de aralasip o`sedi. Siyreklew boyalish ha`m jantaq o`sedi.

8. Qarabawir jonli rayoni. Bul rayon Barsakelmes duzli ko`linin` tu`slik batisında jaylasqan. Topirag`i ha`r qiyli mexanikalıq quramg`a ha`m duzliliqqa iye. En` biyik jerlerde topiraq qalin`lig`i 30-40 sm bolsa, to`mende 150-200 sm boladi. Bul jerde ha`r qiyli o`simlikler o`sedi. Misali: qaraseksewil, boyalish, tu`yesin`ir, ku`yrewik, juwsan, japiraq o`simlikleri o`sedi, sonday-aq efemerler, efemeroidlar ushirasadi.

9. Tu`slik U`stirt oypatliq rayoni. Bul rayon o`z ishine Asseke awdan oypatlig`i ha`m u`lken shor, yag`niy Sariqamis oypatinin` bir bo`legin o`z ishine aladi. Bul oypatliq teren`ligi 40-50 m. u`lken shordin` en` teren` jeri 80 m ge shekem jetedi, onin` tu`slik bo`limi Tu`rkmenstan respublikasına qaraydi.

Bul rayonda qara seksewil, qandim, astragal, qusqonbas, jin`g`il, boyalish, shog`an, ilaklar o`sedi, azlap efemerler, efemeroidlar ushirasadi. Oypatliq jerlerde sarisazan ha`m qarabaraqlar ushirasadi.

10. Tu`слик U`stirt tegislik rayoni. Bul rayon U`stirtin` en` tegisliginde jaylasqan. Topirag`i aqshil-qon`ir ren`de bolip, jen`il mexanikaliq quramg`a iye.

O`simliklerden qara seksewil, ku`yrewik, tasbu`rgin h.t.b. o`sedi. Oypatliq jerlerde ha`r qiyli o`simliklerdin` qosilip o`siwi na`tiyjesinde golofit ha`m ko`pshilik orindi kserofit o`simlikleri iyeleydi. Bul jerde bu`rginnin` o`skin tu`rleri shayir, japiraq h.t.b. efemer, efemeroid o`simlikler o`sedi. Eger jawin-shashin mug`dari ko`p bolsa, onda efemer ha`m efemeroidlar jaqsi rawajlanadi, al jawin-shashin az bolsa, tek ko`p jilliq o`simlikler g`ana o`sedi.

1-кесте

Көп жыллық орташа метеорологиялық мағлыұмат (Үстюрт зонасы)

Ай	Орташа T C	Максималь	минималь	Жаўын-шашын муғдары
I	-7,4	-17,4	-2,4	5,2
II	-5,4	-7,4	-3,5	3,4
III	-1,4	-4,5	-1,5	14,9
IV	10,2	18,0	3,7	20,4
V	21,1	29,1	12,2	7,9
VI	23,7	31,1	14,2	5,1
VII	26,6	34,2	17,4	3,1
VIII	23,6	31,7	13,9	2,9
IX	14,3	14,6	8,2	9,3
X	7,5	16,3	0,3	1,1
XI	-1,4	8,0	0,6	16,7
XII	-4,4	1,3	-6,3	8,7
Бир жылда	8,5	15,3	4,2	89,5

III. BAP.

3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri

3.1. Tu`yelerdin` go`sh o`nimdarlig`i

Түйелер—айрықша жоқары семириу ұқыпшылығына ийе хайуанлар есапланады. Түйелердің жоқары салмағы оларды семиртиуде олардың көп май запасларын жыйнауға ұқыпшылығы менен түсиндириу мүмкин. Түйелер жас дәуиринен баслап-ақ өркешлерине май жыйнауға ұқыпшы болады. сонлықтан боталақлардың өсиуи олардың семириуи менен жақсы үйлеседи. 2-3 айлық уақытта-ақ боталақлар өркешлерине май жыйнап баслайды. Түйелердің тири ауырлығының артыуи оның гөш сапасының жақсыланыуи хәм айрықша бахалы өним майлардың жыйналыуи менен бирге жүреди. Түйелерди гөшке сойуу ушын қолайлы жас 2 жыл 8 айлық жас есапланады. Бул жаста олардың тири ауырлығы 520 кг шекем жетеди хәм үлкен жастағы хайуанлар салмағының 92 % курайды, ал сойым шығымы 63 % ке тең. Усы дәуирде олардың гөшиниң сапасы да жақсы болады. Түйелер гөшинде химиялық составы бойынша 75,9-77,7 % суу, 18,87 % белок, 5-6 % май, 1,07 % күл болады. Бәхәрде еки жасар түйелер жүни қырқылғаннан кейин гөшке тапсырылыушы түйелер гүзге шекем жайлауларда жақсы семиртип бағыуға қойылады. Сойылатуғын боталақлар 18-19 айлық жасында-ақ жақсы нәтийже береді. Бул жаста боталақлардың тири ауырлығы 400 кг нан жоқары болады, ал сойым шығымы 60 % ке тең.

Жақсы май топлаған жас түйелер гөши қарамал гөшине жақын болады. Жұмысқа көп жегілген ғарры түйелерден курамында гликогенлери көп ири талшықлы, қыйын писиуши қатты гөш алынады. Бирақ бундай гөшлерден колбаса таярлауға хәм консерва өнимлерин таярлауға болады.

Түйелер кеш жетиледи. Боталақлардың өсиу жағдайы, кеш жетилиушеңлигине бул хайуанлардың туума биологиялық қәсийети себеп болады. Егер түйелерди сахра районларында гөш бағдарындағы ири шақлы қарамаллардың жас төллерин өсириу сыяқлы бағылса, олардың тез жетилиушеңлигин болдыруу мүмкин. Буның ушын боталақларды гөш

бағдарында өсирий ұшын олардың аналары саўылмаўы керек. Анна түйелер хәм боталақлардың жайлаўларда барлық ўақытта бирге бағылыўы, ал байлаўда бағыў дәўиринде жақсы от-шөплер менен азықландырылыўы керек. Усындай бағыў арқалы гөш ушын сойылыўға жарамлы жақсы семирген жас төл алыўға болады. Усындай усыл менен бағыўда жас төллерден 18 айлық ўақтында-ақ жақсы салмаққа ийе сойылыў ушын жарамлы хайўан алыўға болады.

Түйелер арасында хәр қыйлы типтеги дене дүзилiske ийе түйелер ушырасады: нәзик конституцияға ийе болған, дене массасы үлкен, скелети салыстырма жиңишке, нәзик хәм жумсақ конституция типлери гөш ушын тез жетилиў ушын қолланылады.

15 айлық еркек түйелердің өлшемлери хәм салыстырма салмағы

(В.В.Благовешенский мағлыўматы бойынша)

№	Түйе түрлери	Хайўанлар саны	Салмағы, кг	өлшемлери, см			
				узынлығы	Дене узынлығы	көкирек айланасы	Туяқ айланасы
1	Дромедарлар	5	310	156	121,4	166,4	18,0
2	Бактрианлар	8	390	158,8	128,5	182	19,6
3	Нарлар	4	413	170,3	129,8	191,8	19,8

Жас хайўанларды тез жетилиўшеңлигин раўажландырыў ушын қолайлы шараятларда бағыў, белгилери бойынша таңлаў хәм саралаў айрықша типтеги гөшли түйешиликти жаратыўға мүмкиншилик береді.

Түйешиликте гөш өнімдарлығын раўажландырыў ушын бир хәм еки өркешли түйелерди шағылыстырыў (гибридлеў) үлкен әхмийетке ийе. Олардан алынған биринши әўлад гибридлери азықлық затларды жақсы сиңириўшилиги хәм семириўге жоқары уқыплылығы менен ажыралып турады. Биринши әўлад гибридлери таза породады дромедарлар хәм бактриан түйелер менен бирдей шараятта бағылғанда олар анағурлым тез

өседі хәм жоқары семизликке ийе болады. Әсиресе еки өркешли самкалардан алынған айырым нарлар гигант размерге жетиуі мүмкин.

Биринши әўлад гибридлери жоқары тиришилик уқыплылығына ийе болып, олар күшли, шыдамлы, хәр қыйлы кеселликлер менен аз кеселлениуі хәм кеселликлерге шыдамлы болады. Түйе породалары хәм басқа түрлер арасында бундай гибридлер ең ири, күшли хәм шыдамлы хайўанлар есапланады. Қазақ хәм туркменлерде ерте ўақытлардан-ақ гибридлер атамалары бойынша дүзилген терминология бар. Қазақлар биринши әўлад самец гибридти – нар, самкаларын – майя ямаса нар-майя деп атайды. Туркменлер биринши әўлад самец гибридти – инэр, самкаларын – инэр майя деп атайды. Бактрианлар өршилиуіши түйешилик хожалықларында таза породады еки өркешли самка хәм таза породады еки хәм бир өркешли самецлер болыуы керек. Дромедарлар өршитилиуіши зоналарда ана түйелер падасында таза породады бир өркешли түйелер болыуы керек.

Түйелер–айрықша жоқары семириуі уқыплылығына ийе хайўанлар есапланады. Түйелердиң жоқары салмағы оларды семиртиуіде олардың көп май запасларын жыйнауға уқыплылығы менен түсиндириуі мүмкин. Түйелер өркешине 150 кг шекем май жыйнауға мүмкин. Түйе майы азық аўқат санаатында қолланыушы жүдә бақалы өним есапланады. Түйелер жас дәуиринен баслап-ақ өркешлерине май жыйнауға уқыплы болады. Сонлықтан боталақлардың өсиуі олардың семириуі менен жақсы үйлеседи. 2-3 айлық ўақтында-ақ боталақлар өркешлерине май жыйнап баслайды. Түйелердиң тири аўырлығының артыуы оның гөш сапасының жақсыланыуы хәм айрықша бақалы өним майлардың жыйналыуы менен бирге жүреді.

Арық түйелерди семиртиуі нәтийжелери

№	Түйе түрлери	Жасы, жылда	Тири салмағы, кг	
			Семиртиуіге шекем	Семиргеннен кейин
1	Бактриан	8	325	639
2	Бактриан	9	364	639

3	Қоспақ	7	363	622
---	--------	---	-----	-----

Азық бирлигине май топлау бойынша түйелер басқа барлық хайуанлардан басым келеді. (Е. М. Ершова). 1 кг май топлау үшін түйе 7,4 а.б. талап етеді.

Түйелерді гөшке сойыу үшін қолайлы жас 2 жыл 8 айлық жас есапланады. Бул жаста олардың тири ауырлығы 520 кг шекем жетеді хәм үлкен жастағы хайуанлар салмағының 92 % курайды, ал сойым шығымы 63 % ке тең. Усы дәуірде олардың гөшиниң сапасы да жақсы болады. Түйелер гөшинде химиялық составы бойынша 75,9-77,7 % суу, 18,87 % белок, 5-6 % май, 1,07 % күл болады. Бәхәрде еки жасар түйелер жүни қырқылғаннан кейин гөшке тапсырылыушы түйелер күзге шекем жайлауларда жақсы семиртип бағыуға қойылады. Сойылатуғын боталақлар 18-19 айлық жасында-ақ жақсы нәтийже береді. Бул жаста боталақлардың тири ауырлығы 400 кг нан жоқары болады, ал сойым шығымы 60 % ке тең.

Ғарры түйелер 19-20 жаста жақсы семирген жағдайында сойылғанда олардың сойым шығымы 56% тен аспайды.

Орташа семизликтеги дромедарлар салмағы (В.А.Кузнецов хәм В.Н.Третьяков мағлыұматы)

№	Дене бөлимлери	Ауырлығы, кг	% те
1	Ашлық халында	468	
2	Сүйектеги гөш салмағы	238	50,9
3	Тери салмағы	36	7,7
4	Май салмағы	12,6	2,61
5	Соннан өркеш майы	5,7	1,22
6	Брыжеечный	2,8	0,6
7	Бүйрек майы	1,9	0,4
8	Ишек майы	1,76	0,38
9	Басының салмағы	14,2	3,03

10	Бауыр салмағы	6,2	1,32
11	Жүрек салмағы	3,76	0,80
12	Асқазан салмағы ишіндегілер менен	78,6	16,8
13	Асқазан ишіндегі затларсыз	10	2,3
14	Ишек ишіндегі затлар менен	24,2	5,17
15	көкирек мозоли салмағы	1	0,2

Қазақ хәм қалмақ түйелеринен алынған еки өркешли қоспақ
түйелердің гөш сапасы (В.А.Кулаева мағлыұматы бойынша)

№	жынысы	жасы	Тири сламағы	Сойым шығымы, %	Жаңа алынған тери салмағы, кг	Май салмағы, кг	Пүтин ет салмағына тоқымалардың қатнасы, %			
							Бұлшық етлер	сүйеклер	Бириктиріуши тоқыма	майлар
1	Урғашы түйелер	19-20 жас	570	56	35,3	45,0	66,95	22,48	4,15	6,42
2	Урғашы түйелер	3 жыл 8 ай	599	61	37,4	60,0	67,36	21,57	3,05	7,52
3	Урғашы түйелер	2 жыл 8 ай	597	63	35,3	54,1	67,91	21,80	3,52	6,77
4	Урғашы түйелер	19 айлық	401	61	27,7	38,4	68,87	21,02	4,48	5,63
5	Еркек түйелер	2 жыл 1 ай	523	56	-	19,8	70,45	22,32	5,30	1,93

Бул кестеде көринип турғанындай түйелердің пүтин ети сүйеклериниң киши салыстырма салмағы 19 айлық жастағысына туұры келеди. Бул жаста сойылған түйелердің пүтин етинде урғашы түйелерге салыстырғанда анағурлым муғдарда бұлшық ет тоқымаларына ийе болады.

Азықлардың гөш өнімдарлығына тәсири олардың семизлик дәрежесине байланысly болады. Түйелердің семизлиги 5 категория бойынша классификацияланады.

1. Майлы: өркешлери май менен толық толған хәм туұры турады. Арқа бөлими өркеш тийкарлары да май қабатлары менен толған болады.

2. Жақсы: Өркешлер май менен толып, тик турады.

3. Орташа: Өркеши толық емес майлы, бир тәрәпке қарай шайқалып турады.

4. Жаман: Өркешлери бос қалташа түрінде болып, бир тәрәпке ямаса хәр тәрәпке қарай қулаған болады.

5. Арық, дым азғын: Өркешлери май менен бирге булшық ет тоқымалары да жоғалған болады. Түйелердің қабырғалары кескин билинип турады.

Семизлик дәрежеси қаншама жоқары болса олардың өнімдарлық көрсеткішлери жоқары болады. Түйелердің гөш өнімдарлығының және бир қәсийети олардың гөши майындағы ериушеңлиги болып табылады. Түйе гөши майы $48,7^{\circ}\text{C}$ ерийді. $36,8^{\circ}\text{C}$ қатады. Бул көрсеткіш қарамалларда 50°C ерийді, 38°C қатады. Қойларда 55°C ерийді 41°C қатады, ал жылқыда болса 15°C та ерийді 40°C та қатады. Түйе гөшиниң калориясы семизлик дәрежесине байланысly түрде 1050-1150 ккал қурайды. Түйелердің семизлик дәрежеси олардың өркешлери менен анықланады.

Түйе гөши басқа аўыл хожалық хайуанлардың гөши қатарында тийисли пресскурантта еки сортқа бөлинеди.

3.2. Түйелерди бағыу хәм азықландырыу

Түйелерден алынатуғын өнімлерди жақсылау, өнімдарлығын арттырыу санын көбейтиу, породасын жақсылау булардың хәммеси түйелерди бағыу хәм азықландырыуға байланысly.

Күтиу технологиясы Азия хәм Африкада да бир жағдайда алып барылады. Түйелер ушын қыста арнаулы от-шөплер таярланылмайды. Булар тәбийғый шөплерден еркин жүрип пайдаланылады. Адамлар түйелерди хауа райына қарай бир жайлаулардан екинши жайлауларға көширип сууға айдап, ықлатыулары керек. Қыстың сууығында ық жерде боталанатуғынларынан

басқалары тәбйғғы халында өз еркише тиришилик етеди. Соңғы жыллары түйелерден бағыұдың түрлери азлап өзлери баслады. Көпшилик түйешилик хожалықлары оларды қыслатыұ ушын от-жемлердің запасларын жыйнай баслады. Түйелерди айырым боран хәм музғаладан сақлаұ ушын қораларда аұқатландырылады. Түйелерди саұып, сүтин алатуғын колхозларда түйелердің боталары 1 айлық ұақтында анасынан айырылып байланады. Көп жыллық тәжирийбелердің көрсетиўине қарағанда саұын түйелердің боталары саұын емес түйелердің боталарының денесинің салмағынан кем болатуғын белгили болады. (Ешмуратова, 2007) Саұын ингенлердің боталарының салмағы туўған ұақытта орта есап пенен 37-39 кг болса, ал саұылмайтуғын ингенлердің боталарының салмағы оннан кем 35-37 кг болады. Бирақта олардан 5-6 ай өтиўи менен саұын емес ингенлердің денесинің өсиўшилигинің көбейетуғыны белгили болды. Оған дәлил; 6 айлық саұын емес ингенлердің ботасының салмағы 144 кг, ал саұылатуғын ингенлердің ботасының салмағы 134 кг болды. Ал арадан бир жыл өткенде ол цифрлар 226, 173 ти қурады. Буўаз ингенлер жети айлық ұақтында олардың боталары сүттен шығарылады хәм олардың салмағы тоқтап қалмаұы ушын жемге үйретиледи. Әдепки күнлери өсими 200 гр соң 1,5-2 кг өседи. Боталар ерте бәхәрде 1 айлық жасынан ақ өристе жумсақ көк шөплер ишинен азықлана баслайды. Арадан 6-7 ай өтиўи менен гүз хәм қыс айларында от-шөплер куўрап қалып олардың тойып жеўине мүмкиншилиги болмай өсиўи хәм раўажланыұы ұақытша тоқтайды. Сонлықтанда түйекешлер боталы түйелерди гүз хәм қыс айында отлы жерлерге жаяды. Боталарды 16–18 айлық жасларында сүттен шығады. Олардың инген боталарын туқымлыққа жарамлыларын бөлеклейди, үлеклерин ересек үлеклерге қосады. Еле майдарақ өсип жетилиспеген кеш туўылған боталар анасы менен сол қыста қыслаұ ушын бирге қалдырады.

3.3. Tu`yeler tiri salmag`inin` ma`wsimge baylanisli o`zgeriwi

3. Мусаев (2007) мағлыўматы бойынша түйелер жайлаўда азықланыўға 7-9 саат, суў ишиўге 10-40 минут сарплайды, күнине 27-30 кг көк шөп, 9-11 кг пишен пайдаланады хэм азық затларға болған талабын толық қандырады. 1 кг қурғақ массада 0,4-0,5 азық бирлиги хэм 110-120 г сиңимли протеин болса, 400-450 кг тири салмаққа ийе түйелер бир суткада 30 кг ға шекем көк шөп жейди, яғный олар 7,5-8,6 азық бирлиги хэм 750-860 г сиңимли протеинди азық пенен бирге алады.

Түйелердиң өркешлерине май жыйнаў уқыплылығы олардың ең әхмийетли өзгешеликлериниң бири есапланады. Жақсы азықландырыў жағдайында топланған май энергия запасы есапланады хэм азықландырыў үзилiske түскенде, суў жетиспеўшилигинде жумсалады.

Түйелерди карўанларға пайдаланыўда адамлар олардың усы қәсийетлеринен пайдаланылады. Узақ жол жүриўде барқулла тек жақсы семирген түйелер таңлап алынады. Карўанларда азықлар хэм суўлар жеткиликсиз болған узақ даўам етиўши жумысларда түйелер өркешлериндеги майларын жоғалтады. Олардың семизлигин қайта тиклеў ушын оларды бирнеше ай семиртиўге қойылады.

Түйелерди пайдаланыўдың бундай системасы жыл даўамында аз жүк тасыўда пайдаланыў мүмкин. Бцрын көшпели хожалықларда түйелерди жумысқа 1 жылда 150 күннен артық пайдаланбаған. Бизиң жағдайымызда шөл зоналарында түйелер өним бериўши хайўан сыпатында, сондай-ақ транспорт хэм аўыл хожалық жумысларында да пайдаланылады. Жылдың көпшилик бөлиминде түйелер жумысқа пайдаланған ўақытта оларды интенсив азықландырыў талап етиледі.

Өркешлери май менен толған жақсы семирген түйелер – сыртқы орталықтың қолайсыз тәсирлерине шыдамлы физиологиялық толық бақалы хайўан есапланады. Түйелерди жақсы семирген халында бағыў – хайўанларды рациональ пайдаланыўдың тийкарғы шәрти есапланады. Жумысшы түйелерди азықландырыўды азық хайўан жумыс ислеў

процесинде жумсалған энергияның орнын толтыратуғын етип шөлкестіріліуі керек. Өркештеги май тийкарынан сарп етилмейтуғын запас болып есапланыуы шәрт. Бул салыстырмалы қолай жағдайда да азықлық затлар жетіспей қалыуы жағдайларында керек болады.

Түйелерди резервтеги майлар есабына жұмыс іслеуі уқыпшылығын тек күш талап етіуіші жұмыстарда (БАХАрги егис, пішен орыуы, өнімди жыйнауы) ғана кейнінен семиртіуіге қойыуы шәрти менен пайдаланыуы мүмкін.

Түйелерди азықландырыуыдың зәрүр өзгешеліклериниң бири - олардың көк от шөплерге болған талабы. Түйелер қурғақ от шөплерди жайлауы өсімліклерине қарағанда жаман сиңиреди. Жайлауларда түйелер өсімліклердиң тойымлы бөлими - жасыл шақасы, жапырақлары, гүллери менен азықланады.

Түйелерди жайлауларда бағыуы мәүсим бойынша ямаса жыл дауамында қолланылады. Түйелердиң атлардан айырмашылығы қысқы жайлауларда қар астында қалған шөплерди тауып жей алмайды, себеби түйелердиң жұмсақ табаны қарларды гүреп шашыуыға ийкемлеспеген. Қысқы жайлаулар түйелер ушын тек қарсыз ямаса қар менен қапланбаған узын өсімліклер өсіуіші орынлар болыуы мүмкін.

Қысқы уақытта түйелер сексеуіл, тетыр, кеуіреуік, биургин хәм жууғанлар менен азықланады. Бәхәрде шөллер эфемерлер-бәхәрги ығаллықтан өсип шығыуышы хәм өзиниң вегетация дәуірин тез тамамлауышы өсімліклер менен қапланады. Бул уақытта түйелер жақсы семиреди хәм семизлигин қайта тиклейди. Бәхәрде түйелер - илак, эбелек, х.б. өсімліклер менен азықланады. Майда эфемерлер қуурап қалады, оның орнына күшли тамыр системасына ийе өсімліклер - ксерофитлер өсип шығады. Жазда түйелердиң тийкарғы азығы қыстағы сыяқлы солянка хәм жууғанлар есапланады, бул өсімліклерди өзине тән дәми болғанлықтан басқа түр хайуанлар тәрәпинен аз желинеди. Бул дәуірде түйелер солянкалар, черкез, чаган, сора, сексеуіл, биургин хәм жууғанлар менен азықланады.

Гүзде тийкарынан жаўын-шашын менен ығалланған эфемерлердің курғақ қалдықларынан пайдаланады. Кейин қысқы азықларға өтеди. Май айының орталарында пайда болатуғын түйе жантағы дерлик барлық территорияларда кең тарқалған. Түйелер оны тек жазда емес, ал гүзде хәм қыста жақсы көрип жейди. Бул өсимликтің өзгешелиги қысқа шекем көк шақаларының дерлик үзликсиз өсиўи болып есапланады.

Ересек жастағы түйелер аўыл хожалық маллары, жылқылар, карамаллар менен салыстырғанда аз энергия жумсайды. Бул жыл мәўсимлерине, түйелердің жас өзгешеликлерине байланысly болады. Түйелерге рацион дүзиўде олардың семизлик дәрежеси де есапқа алыныўы керек. Түйелер бир суткада 4 азық бирлиги, ал қыс айларында оннанда көп азық бирлиги талап етеди. Орташа семизликтеги, саўылмайтуғын тири аўырлығы 400-800 кг келетуғын түйелерге жыл мәўсиминиң жаз айлары ушын 3,5 азық бирлигинен 5,5 азық бирлигине дейин азықландырылыўы керек. Ал қыс айларында усы салмақтағы түйелерге 5,5-8,5 азық бирлиги жумсалыўы керек. Арық түйелердің азықланыўына қосымша 1 азық бирлиги қосылады. Саўын түйелердің хәр бир литр сүтине 0,7-0,8 азық бирлиги қосылады. Тири аўырлығы 500-600 кг келетуғын жумысшы түйелерге суткасына 8-10 азық бирлиги берилиў керек.

Түйелерге азық бериўди есаплаўда өсимликлердің тек желинетуғын бөлимлерин есапқа алыў керек. Мысалы: егер орташа сападағы от шөптен 14 кг берилгенде оның тек 10 кг желинеди, ал 1 кг қалдық түринде қалады. Демек түйелер бундай рационда норманың 1/4 кем алады. Бундай жағдайда от шөптерден 14 кг емес, ал 17-18 кг берип азықландырыў керек. Түйелерди нормада дурыс азықландырыў ушын тек ғана берилетуғын от-шөпти емес, ал желинбеген қалдықларын да өлшеў керек.

Гүз хәм қыс айларында түйелер көбинесе сора, қарабарак, жуўсанлар менен, бәхәрде бир жыллық эфемер өсимликлер менен азықланады.

Усы дәўирде бәхәрги ызғар менен көгерип шыққан эфемерлер қыста арықлап шыққан түйелердің тез май топлаўына мүмкиншилик береди. Жаз

айларында бул эфемерлер кеуіп, түйелердің азығы ушын тек пута хәм ярым пута, жабайы собықлы өсимликлер түрлери қалады. Қыста аўқатлық затлардың түрлери азаяды. Бул ўақытта түйелер қарабарақ, жантақ, боялыш, жуўсанлар менен азықланады. Қыс айларында түйелердің шөп таўып жеўи қыйынласып, олар жаздағы салмағының 20 % ин жойтады. Жылқылар қалың қардың астынан от-шөплерди таўып жеўи уқыпшылығына ийе болса, түйелер тек бийик путалар, шақалар менен азықланады. Бул өсимликлердің организмге сиңимли затлары аз болады. Сонлықтан қыстың қатты суўықларында түйелерге қосымша азықлар бериўи жақсы нәтижелер береді.

Жүргизилген тәжірийбелер жаздың күнлери өзлериниң азыққа болған қәбилетин тәминлеўи ушын түйелер 7-8 саат ўақыт сарплайды, бул жылқыларға салыстырғанда 50 % аз ўақыт жумсап, тез тойынатуғынлығын көрсетеді. Түйелер жабайы хәм мәдений өсимликлердің дерлик 95 % жеўи ушын пайдаланады.

Түйешилик районларында көпшилик майданды қумлы территориялар ийелейді. Бийиклиги 6-8 м жетиўши көшпели қум дизбеклери хайўанларды күшли қатты даўыл самаллардан тәбийий қорғаўға хызмет етеді хәм түйелерге көп қар жаўған ўақытта да өсиўши от-шөплерден пайдаланыўға мүмкиншилик береді. Жақсы от-шөп түйелер ушын жантақлардан таярланады. Оны таярлаўи усыллары өзгешеликлерге ийе, яғный жантақ онша үлкен емес үйиншиклерде қурғатылады, себеби бийитк етип қурғатыўда өсимлик анағурлым бақалы хәм тойымлы бөлими – жапырақлары түсип қалады. Түйелер ушын жақсы от-шөп партаўи жер өсимликлери есапланады. Түйешилик районларында қамыслы шөплер үлкен әҳмийетке ийе. Айырым районларда қамыс өсимлик таярлаўи ушын дерлик бирден бир жарамлы өсимлик есапланады. Каспий хәм Арал теңизи жағаларында үлкен майданларды қамыслықлар ийелейді. Қамыслы шөплердің өнімдарлығы жүдә жоқары болып, 1 га ға 8-9 т туўры келеді. Қамысты гүллегенге шекем таярлаўи керек, себеби гүллеп болғаннан кейин пақаллары қатты болып хәм тек төсеўге жарамлы болып қалады.

Түйелердің азыққа талабы. Түйелердің шөлдеги тиришилик етиу жағдайы оларда азық энергиясын үнемлеп жумсауға хәм зат алмасыудың айрықша характерли ислеуине себеп болады. Түйелерде хәм басқа жумысшы хайуанларда жумыс ислеу уақтында хәм тыныш жағдайында энергия сарпланыуын изертлегенде, бул түйелердің тыныш жағдайында атларға салыстырғанда 38% аз энергия жумсалыуын көрсетти. Түйелердің атлардан және бир артықмашлығы оларды жүклери менен қумлы жолларда пайдаланыу есапланады.

а/х хайуанларының хәр қыйлы түрлеринің тыныш жағдайында энергия жумсауы (Г.Г.Карлсен мағлыұматы бойынша)

№	Хайуан түри	Тири салмағы, кг	Энергия жумсауы, (ккалда) саатта		
			хәр басқа	хәр 100 кг салмағына	Қатнас (%)
1	Түйелер	626-660	468	73	62
2	Ғашырлар	380-450	490	116	99
3	Атлар	470-570	624	117	100

Түйе хәм атлардың жүклери менен қумлы жолларда жумыс ислегенде энергия жумсауы

№	Хайуан түри	Жүк аўырлығы, кг	Энергия сарпланыуы (ккалда)		
			хәр бас ушын саатта	1 км жол ушын	
				хәр 100 кг салмағына	Қатнас (%)
1	Түйелер	345	2520	466	135
2	Атлар	117	3120	520	452

Салыстырыу ушын түркмен атларының жергиликли породалары хәм бир өркешли түйелер алынған.

Жұмыс иследейтуғын түйелерге рацион дүзиуі үшін олардың семизлиги есапқа алынуы керек. Төмендеги кестеде орташа семизликтеги түйелерге есапланған азықландыруы нормасы келтирилген.

Жұмыс иследейтуғын түйелер үшін азық нормасы (а.б. кг/да)

№	Бағыу шараяты	Түйелердің тири салмағы (кг/да)							
		400	450	500	550	600	650	700	750
1	Бир қәлипли температурада	3,4	3,7	4,0	4,2	4,5	4,7	5,0	5,2
2	Сууық уақытлары	5,5	6,0	6,5	6,9	7,3	7,7	8,1	8,5

Төмен семизликтеги түйелерди азықландыруда олардың семизлигин қаті тиклеуге жұмсалатуғын есап пенен көп азық беріу керек. Қыста түйелер әдетте 25-50 бастан группа болып байлаусыз бағылады, буның ақыбетинде оларға индивидуаль азықландыруды шөлкемлестириу қыйын болады. Бундай жағдайда суткалық берилетуғын от-шөп бирге бағылыушы барлық хайуан группасына есапланып бериледи.

Түйелер бәхәр хәм гүз айларында жылына 2 мәртебе семиреди. Гөш үшін өршитилетуғын түйелер усы бәхәр хәм гүз айларының ишинде гөшке тапсырылуы керек, ғарры түйелердің гөшиниң қурамында 5-6% май болады. Түйелер үш категория есабынан бахаланады. Жоқары, орта, ортадан төмен.

Түйелер гөш үшін көбинесе жас бота тайлақ жасында тапсырылады. Себеби тайлақлар 2,5-3,5 жасына дейин тез өседи. Усы дәуирде олардың гөшиниң сапасы да жақсы болады. Түйениң гөшлери сол түйениң семизлигине қарай үш категорияға бөлинеди. Жоқары семизликтеги, орташа семизликтеги хәм төмен семизликтеги болып бөлинеди. Жоқары семизликтеги түйелердің гөши жоқары бахаланады.

Ересек жастағы түйелер аўыл хожалығының маллары жылқы, қарамал менен салыстырғанда аз энергия жумсайды. Бул жыл мәўсимиінде түйелердің жас өзгешеликлеринде байланыслы болады. Бір суткада 4 азық бірлигинен талап етеди. Ал қыс айларында оннанда көп азық бірлигин талап етеди. Орташа семизликтеги, саўылмайтуғын, жумсалмайтуғын салмағы 400 кг нан 800 кг ға дейин келетуғын түйелерге жыл мәўсиминиң жаз айлары ушын 3,5 азық бірликшеси 5,5 азық бірлигине дейин туўра келерликтей етип азықландырылады. Ал жыл мәўсиминиң қыс айларында сол жоқарыдағы салмаққа ийе болған түйелерге 5,5 азық бірлигинен 8,5 азық бірлигине дейин жумсалады. Азық түйелердің аўқат бірлигине тағы 1 азық бірлиги қосылады. Ал саўын түйелердің хәр бир литр сүтине 0,7-0,8 азық бірлиги қосылады. Салмағы 500-600 кг нан тасыйтуғын түйелерге суткасына 8-10 азық бірлигине дұрыс келерликтей етип берилиўи керек. Түйелер басқа хайўанларға қарағанда ас дузын көп талап етеди. Суткасына 100 гр дузы келерликтей етип рацион дүзилиўи керек. Жүргизилген тәжирийбелер жаздың кунлери аўқатқа болған қәбилетлигиин тәмийинлеў ушын түйелер 6-8 саат ўақыт сарп ететуғын көрсеткен, бул жылқыларға қарағанда 50 процент аз ўақыт жумсап, тез тойынып алады деген сөз. Жоқарыда айтылғандай түйелердің жеўи ушын пайдаланбайтуғын шөплердің түри жүдә аз. Дерлик жабайы хәм мәдений шөплердің 95 процентин жеў ушын пайдаланады. Булар барлық шөплерди аўқаты ушын пайдаланған менен де оларды сезонға байланыслы өрислерин өзгертип турған дурыс болады. Гүз хәм қыс айларында түйелер көбинесе сора, қарабарак, қаңбақ, жуўсанлар менен, ал бәхәрде бир жыллық арпа баслы хәр турли өсимликлер менен аўқатланады. Әсиресе усы дәўир де бәхәр ызғары менен көгерип шыққан жыллық көкшелер. (эфемерлер) қыста арықлап шыққан түйелердің көклеп тез май байлаўына мүмкиншилик береди. Жаздың ыссысы басланыўы менен бул көкшелер кеўип түйениң аўқаты ушын тек ғана пута хәм путашалар, жабайы собықлар, өсимликлердің түрлери қалады. Ал қыс айларында барлық шөплер кеўип азық аўқатлық затларының түрлери азаяды. Сонлықтан қарабарак,

жантақ, боя нети, жуўсанларды жеп семиреди. Орта Азияның хәм Қазақстанның жерлеринде түйелер қыс айларында көбинесе ойлы бәлентли төбешиклерге өспе қумлықларда бағылады. Себеби бул жерлерде қыстың суўығында түйелер ықлап отлайды. Қыс айларында түйелердиң шөп таўып жеўи қыйынласып, олар көп жүрип жаздағы салмағының 20 проценттен көбирегин жойытады. Жылқылар қалың қораларда тебинлеп қар астынан от-шөплер жаўын жеў уқыбына ийе болса, ал түйелер тек бийик путалардан шақалардан аўқатланады. Бундай путалардың денеси сиңимли затлары аз болады. Сонлықтанда қыстың қатаң суўығында қар қалың жаўғанда түйелерге қолдан қосымша аўқатлар берилсе жақсы нәтийжелер береді. (Худайбердиев Х, Мирзаенц, 1989)

Үй хәм ярым жайлаў шараятындағы түйелер ушын 1-суткада берилетуғын азықлар муғдары

Кесте-2

к\с	Азық түрлері	Суткалық берилетуғын муғдары, кг	Улыўма азық бирлиги	Сиңимли протеин грамм	Кальций грамм	Фосфор грамм	Каротин мг
-----	--------------	----------------------------------	---------------------	-----------------------	---------------	--------------	------------

Үй шараятындағы толық рацион

1	Жантақ	10	1,8	190	44	7	400
2	Жоңышқа	4	1,96	464	70,8	8,8	180
3	Комбикорма	2	2,1	232	2,0	16,8	4,0
4	Дуз (грамм)	60	-	-	-	-	-
5	Жәми	-	5,86	886	116,8	32,6	584

Ярым жайлау шараятындағы қосымша азықтар

1	Жантақ	6	1,08	114	26,4	4,2	240
2	Жоңышқа	3,5	1,71	406	61,9	7,7	157,5
3	Комбикорма	1	1,05	116	1,0	4,4	2,0
4	Дуз (грамм)	60	-	-	-	-	-
5	Жәми	-	3,84	636	89,3	20,3	399,5

Үй шараятында жайлау от-шөплеринен пайдаланылмаған халда рацион тийкарында азықландырылды, ярым жайлау шараятында болса жайлау от-шөплерине қосымша азықтар берилди

Кесте-3

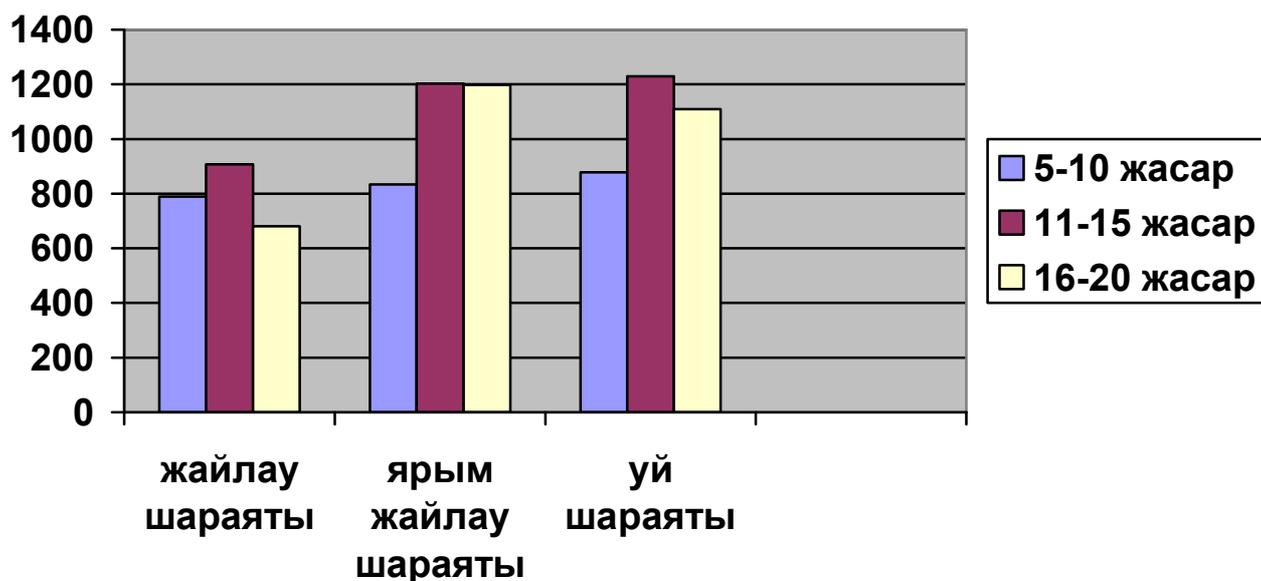
Түйелерди саклау технологиясының олар тири салмағына тәсири, кг.

№	Жасы	Бас саны	Жынысы	Тири салмағы, кг.		
				Жайлау шараятындағы түйелер	Ярым жайлау шараятындағы түйелер	Үй шараятындағы Түйелер
1	5-10	5	♂	789±5,6	834±7,6	878±7,9
		5	♀	701±5,1	787±6,5	811±7,1
2	11-15	5	♂	907±6,8	1203±8,1	1230±9,3
		5	♀	879±5,2	1107±6,8	1217±6,8

3	16-20	5	♂	681±5,9	1198±7,6	1109±8,4
		5	♀	603±5,2	1135±6,9	1061±7,7

Бул кестеде 5-10 жасар еркек хайўанларда жайлаў шараятындағы түйелер тири салмағы 789±5,6 кг. болған болса, ярым жайлаў шараятындағы түйелер тири салмағы 834±7,6 кг, ал, үй шараятындағы түйелер тири салмағы болса - 878±7,9 кг-ди қуради. 11-15 жасар түйелерде болса соған сайкес 907±6,8., 1203±8,1., 1230±9,3 кг. болды. Абсолют өсим жайлаў шараятындағы еркек түйелерде 11-15 жасар еркек хайўанларда 118 кг. ярым жайлаў шараятындағы түйелерде ярым жайлаў шараятындағы түйелер 369 кг., ал үй шараятындағы түйелерде болса-362 кг. болды. Хәр қыйлы сақлаў технологиясындағы түйелер тири салмағын төмендеги диаграммадан көриўге болады.

диаграмма-1

Бул диаграммада шараятында түйелер тири салмағы жоқары хэм азық тежелетуғыны көринип турыпты. Ярым жайлаў шараятында азанғы ўақытлары жайлаўдан ал кешқурунлары болса қосымша азық бериў арқалы сақланади.

Кесте-4

Түйелерди сақлаў технологиясының олар тири салмағын диамикасына тәсири, %

№	Жасы	Бас саны	Жынысы	Тири салмағы, кг.		
				Жайлаў шараятындағы түйелер	Ярым жайлаў шараятындағы түйелер	Уй шараятындағы Түйелер
1	5-10	5	♂	100	100	100
		5	♀	100	100	100
2	11-15	5	♂	114,9	144,2	140,1
		5	♀	125,3	140,6	150,1
3	16-20	5	♂	86,3	143,6	126,3
		5	♀	86,0	144,2	130,8

Бул кестеде 5-10 жасар хайўанлада 100 % деп қабыл етилсе 11-15 жастағы еркек түйелерде жайлаў шараятында 114 %-ке, урғашы түйелерде болса 125,3 %-ке, 16-20 жастағыларда болса- 86,3 хэм 86,0 %-ге түскенин көриў мүмкин.

3.4. Tiri salmaqti asiriwda ku`nlik o`simnin` a`hmiyeti

Түйелерден алынатуғын өнімди жақсылаў, өнімдарлығын арттырыў, санын көбейтиў, породасын жақсылаў булардың хәммеси түйелерди сақлаў хәм азықландырыўға байланыслы. Түйелер ушын арнаўлы от-шөплер таярланылмайды, олар тәбийғый шөплерден еркин жүрип пайдаланылады. Адамлар түйелерди хаўа райының жақдайына қарай бир жайлаўлардан екинши жайлаўларға көширип суўға айдап ықлатыўлары керек. Қыстың суўығында ық жерде боталанатуғынларынан басқалары тәбийғый ҳалында өз еркинше тиришилик етеди. Кейинги ўақытлары түйелерди қар боран суўықтан сақлаў ушын от-жем жыйналып қораларда сақланып, аўқатландырылатуғын болды. Түйелерди саўып сүтин алатуғын хожалықларда түйелердиң боталары 1 айлық ўақтында анасынан айырылып байланады. Буўаз ингенлер жети айлық ўақтында олардың боталары сүттен шығарылады хәм олардың салмағы тоқтап қалмаўы ушын жемге үйретиледи. Дәслепки күнлик өсими 200 граммға соң 1,5-2 кг ға өседи. Боталар ерте бәхәрде 1 айлық жасынан ақ өристе жумсақ көк шөплер менен азықлана баслайды. Арадан 6-7 ай өтиўи менен гүз хәм қыс айларында от-шөплер қуўрап қалып олардың тойып жеўине мүмкиншилиги болмай өсиўи хәм раўажланыўы ўақтынша тоқтайды. Сонлықтан да түйекешлер боталы түйелерди гүз хәм қыс айында отлақлы жерлерге жаяды. Боталарды 16-18 айлық жасларында сүттен шығарады. Олардың инген боталарын туқымлыға жарамлыларын бөлеклейди, улеклерин ересек үлеклерге қосады. Ересек жастағы түйелер аўыл хожалығының маллары жылқы, қарамал менен салыстырғанда аз энергия жумсайды. Бул жыл мәўсимиңде түйелердиң жас өзгешеликлерине де байланыслы болады, бир суткада 4 азық бирлиги талап етеди. Орташа семизликтеги саўылмайтуғын салмағы 400 кг нан 800 кг ға дейин келетуғын түйелерге жыл мәўсимиңиң жаз айлары ушын 3,5 азық

бирлигинен 5,5 азық бирлигине дейін туўра келерликтей етип азықландырылады. Ал жыл мәўсиминің қыс айларында сол жоқарыдағы салмаққа ийе болған түйелерге 5,5 азық бирлигинен 8,5 азық бирлигине дейін жумсалады. Түйелер басқа хайўанларға қарағанда ас дузын көп талап етеди. Суткасына 100 грамм ас дузы келерликтей етип рацион дүзилиўи керек. Жүргизилген тәжирийбелер жаздың күнлери өзлериниң аўқатқа болған кәбилетлилигин тәмийнлеў ушын түйелер 7-8 саат ўақыт сарп ететуғынлығын көрсетти. Түйелер дерлик жабайы хәм мәдений шөплердиң 95% ин жеў ушын пайдаланылады. Гүз хәм қыс айларында түйелер, көбинесе сора, карабарак, қаңбақ, жуўсанлар менен, ал бәхәрде бир жыллық арпа баслы хәр түрли өсимликлер менен аўқатланады. Қыстың қатаң суўығында түйелерге қосымша азықлар берилсе жақсы нәтийже береди.

3.5 Ekonomikalıq na`tiyeligi

Juwmaqlaw ha`m usinislar

IV.BAP.

4.0. Insan xizmeti qa`wipsizligi

Miynetkeshlerdin` densawlig`in qorg`aw, qa`wipsiz jumis sharayatlarin jaratip beriw, ka`siplik keselliklerdi ha`m o`ndirislik jaraqatlardi joq etiw O`zbekstan Respublikasi hu`kimetinin` tiykarg`i g`amxorliqlarınan biri bolip esaplanadi.

Ka`rxana ha`mde mekeme basliqlari ha`mmege den-sawliq ha`m qa`wipsiz miynet sharayatlarin jaratiw, hawa ortalig`inin` shan`laniw ha`m gazlaniw, shawqim, ton`iw, nurlaniw ha`m miynetin` basqada zıyanli ta`replerin kemeytiw ha`mde joq etiw ushin islep shig`ariw ortalıqlarin avtomatlastiriw ha`m mexanizatsiyalastiriwdi ornatiw ju`klengen.

Mashina ha`m mexanizmler proektleri qa`wipsizlik texnikasi ha`m islep shig`ariw sanitariyasi talaplarına juwap beriwı kerек. Qandayda bir jan`a mashina

yaki mexanizm miynetti qorg'aw talaplarina juwap bermese, o'ndiriske engizilmeydi, bug'an miynet nizaminda ayriqsha a'hmiyet berilgen.

Ka'rxana basqarmasi miynetti qorg'aw ilajlarin rejelestiriw, materialliq jaqtan ta'miynlewi sha'rt. O'z waqtinda jumisshilar ha'm xizmetkerlerdi buyriqlar menen tanistiriwi ha'm olardi islep shig'ariw sanitariyasi qag'iydalarina boysiniwin ta'miynlewi kerek.

Miynet haqqindag'i nizamlar jiy nag'inda jan'a texnologiyaliq a'sbaplardi, mashina-u'skenelerdi ta'minlewde ha'm ka'rxanalardi qayta tiklewde miynetti qorg'aw talaplarinin` orinlaniwina ayriqsha itibar beriledi.

Miynetti qorg'aw nizaminda to'mendegiler ko'rsetilgen`

- ka'rxanalarda miynetti qorg'awdi payda etiw qag'iydalari, oni rejelestiriw ha'm qarji menen ta'miynlew;

- qa'wipsizlik texnikasi ha'm o'ndiris sanitariyasi qag'iydalari, sonin` menen birge ka'siqlik kesellikler ha'm o'ndirislik jaraqatlarinan saqlaniw jeke zatlari, ziyarli jumis sharayatlari ushin jarima to'lew;

- hayallardin`, jaslardin` ha'm miynet imkaniyatlarini sheklengenlerdin` miynetin qorg'aw qag'iyda ha'm normativleri;

- miynetti qorg'aw tarawinda ma'mleketlik ha'm ja'miyetlik qadag'alaw sho'lkemlerinin` xizmetin ta'rtipke saliwshi qag'iydalar;

- miynetti qorg'aw nizamlari buzilg'anda qollanilatug'in juwapkershilik.

Ha'r jili ka'rxana, basqarmasi menen kollektiv arasinda miynet sharayatin jaqsilaw jumis haqi, dem aliw waqti ha'm basqada huqiq ma'seleleri haqqinda sha'rtnama du'ziledi.

4.1. Tu'yelerdi aziqlandiriw ha'm bag'iw jumislarindag'i miynet qa'wipsizligi

4.1. Tu'yelerdi aziqlandiriw ha'm bag'iw jumislarindag'i miynet qa'wipsizligi

Pitkeriw qa'nigelik jumisin orinlawda ta'jiriybedegi haywanlar ha'm olar menen islesiw boyinsha miynetti qorg'aw sharalari ko'rilgen bolawlari kerek. Awil xojaliq transport ha'm texnikalarinan uliwma travmalardin` 35% shiqqani kelip shig'adi.

Iri ot sho`plardi maydalawdag`i texnika qa`wipsizligi. Jumis baslawdan aldin aziqliq iri ot-sho`plardi maydalawshi mexanizmlerdin` texnikaliq jaqtan tekseriw, qaqpaq ha`m tsisternalardin` jumisqa tayarlig`in ko`rip shig`iw ha`m bul mexanizmlerdin` pishaqlari alip tekserilgende a) Qolqap penen uslaw, b) Ko`z a`ynek taqqan halda pishaqti o`tkeriw jumislarin alip bariw kerek.

Jumis waqtinda iri-ot sho`plardi maydalaw da`wirinde uzatiwshi konveyer arasina-basqa da predmetler tusip qalsa, darxal islep turg`an mexanizm toqtatilib alip taslaw kerek (Yuldashev ha`m basqalar, 2009).

Puwlaw qazanlarinan ha`m tu`rli puwlaw idislarinan, paydalang`an da`wirde saqlag`ish klapanlari tekserip turiw kerek. Jumis o`nimdarlig`i saatina 100 kg aspaytug`in qazanlarda tek bir klapan boliw ruxsat etiledi. Tazadan remonttan shiqqan texnikalardi, mexanizmlerdi, agregatlardi tekseriw waqtinda gidravlik sinawdan o`tkizilgennen keyin jumisqa qoyiliwi kerek. Jumis basimi 69 kPA (0,7 kg/sm) dan ko`p bolg`anda ma`mleketlik enorgonadzor inspektsiyasidan ruxsat aling`anda jumis islewge qoyiladi. Ferma ha`m komplekslerdegi ot-sho`plardi qayta islew ushin arnalg`an ximiyaliq zatlar Adam organizmine ta`sir ko`rsetiledi. Ta`sir etiw ku`shine qaray a) Uliwma ha`m b) Jergilikli ta`sirlerge bo`linedi. Uliwma ta`sir dep – za`ha`rli zatlardin` qang`a soriliwina aytiladi. Jergilikli ta`sir dep – organ toqimalardin` ziyarlaniwina aytiladi. Barliq tu`rdegi ziyarlaniwlar Adam organizmindegi biologiyaliq qarsiliqlardi kemeytedi, dem aliw organlarina ta`sir ko`rsetedi ha`m tuberkulez, jurek qan tamir keselliklerge ko`p jol ashıp beredi. Barliq turdegi ximiyaliq preparatlar, suyuqliqlar menen islegen waqitlari qorg`awshi kiyimler, a`sbaplar boliwları kerek. (Yuldoshev T., Usmonov U, Qudratov O., 2004).

Sharwashiliq fermalarindag`i za`ha`rli zatlar (marganets, benzol) ha`m iri-ot sho`plardi islew ushin mo`lsherlengen ximiyaliq zatlar (ammiak ha`m onin` eritpeleri, ha`r qiyli duzlar) u`sti jabiq xanalarda, qaltalarg`a, arnawli idislarg`a saling`an halda saqlaniwi kerek.

Ju`n qirqiw jumislarindag`i miynet qa`wipsizlikleri. Tu`yeshilik padalarinda tiykarinan miynetti qorg`aw isleri ju`n qirqim da`wirinde elektr

energiyasidan saqlanish kerak. Tu'yeshilik padalarida elektr energiyasidan ken' ko'lemde paydalaniwda jolg'a qoyilg'anlig'i sebepli elektr togi ta'sirinde orin aliwi mu'mkin bolg'an baxitsiz ha'diyseler ha'm olardan saqlanish a'hmiyetli ma'seleler qatarina kirip barmaqta. Elektr toginin' en' qa'wipli ta'siri sonnan ibarat, bul qa'wipti aldiniaraq seziw mu'mkinshiligi joq. Sonin' ushin elektr togi qa'wipine qarsi sho'lkemlestiriw ilajlarin belgilew, tosiq u'skeneleri menen ta'miyinlew jeke ha'm ja'miyet qa'wipsizlik sistemalarin ornatiw ju'da a'hmiyetli. Uliwma elektr togi ta'siri tek bir g'ana biologiyaliq ta'sir menen sheklenip g'ana qalmastan, ba'lkim elektr jayi ta'siri magnit maydani ta'siri ha'm statik elektr ta'sirlerine bo'linedi, oladi biliw ha'r bir adam ushin kerak ha'm za'ru'rli mag'liwmatlar qatarina kiredi.

Paydalanilg'an a'debiyatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Shaxsiy erdamchi, dehqon va fermer xujaliklarida chorva mollarini kupaytirishni rag'batlantirishni kuchaytirish xamda chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish borasidagi qushimcha chora tadbirlar tug'risida»gi 2008 yil 23-aprel PF -842 sonli farmoni.

2. Karimov I.A. Mirovoy finansovo-ekonomicheskij krizis puti i meri po ego preodoleniyu v usloviyax Uzbekistana. // - Tashkent, 2009. – 22-23 b.

3. Baymukanov h.b. Molochnaya produktivnost kazaxskix baktrianov. // V kn. Nauchno-prakticheskie aspekti razvitiya rasteniyevodstva i jivotnovodstva v yugo-zapadnom regione Kazaxstana - A-A, 2004. – 373-378 b.

4. Baymukanov A. h.b. Seleksiya verblyudov kazaxskogo baktriana po myaso-molochnoy i myaso-sherstnoy produktivnosti. // Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. Chimkent, 2007. – 194-197 b.

5. Baymukanov D.A. Tsitogenetika i selektsiya dvugorbix, odnogorbix verblyudov i ix gibridov. // - Alma-ata, 2002. – 158 b.
6. Baymukanov D.A. Seleksiya verblyudov kazaxskogo baktiana molochnoy produktivnosti. // Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. // - Chimkent, 2007. – 197-200 b.
7. Bestujev A.G. Kormlenie dvugorbix verblyudov.// -Alma-ata, 1951. 135 b.
8. Djumagulov I.K. Verblyudovodstvo. // - Alma-ata, 1965. – 108 b.
9. Jolibekov R. Abdirov B, Kamalov Sh. // Qaraqalpaqstan ASSRinda tu`ye o`siriwdi rawajlandiriw. // No`kis, Qaraqalpaqstan 1985, 68 b.
10. Ivanov P.V. Polzovanie verblyudov i evolyutsiya verblyudovodstva. // V kn. Verblyudovodstvo.// – Alma-ata-Moskva, 1934. – 101-131 b.
11. Ivanov P.V. Verblyudovodstvo. // - M., 1934. – 364 b.
12. Kabishev A.A. Metodi opredeleniya srednesutochnogo nadoya u verblyudov. // - M., 1953. – 405 b.
13. Kudabaev K.A. Molochnaya produktivnost, ximicheskiy, aminokislotniy sostav i texnologicheskie svoystva moloka verblyudits. // kandidatskaya dissertatsiya, Pos.KNIIJ., 1973.
14. Lakoza I.I. Verblyudovodstvo.// – Moskva, Kolos. 1964. – 159 b.
15. Musaev Z.M. Molochnaya produktivnost verblyudits porodi kazaxskiy baktrian na promishlennix kompleksax. // - Alma-ata, 1982.– 123-127 b.
16. Musaev Z.M. Virashivanie verblyujat na shubatnoy ferme. // - Alma-ata, 1990. – 79-81 b.
17. Musaev Z. i dr. Sostav i svoystva verblyujego moloka i shubata v zavisimosti ot usloviy soderjaniya verblyudits. // Sbornik nauchnix rabot. - Chimkent, 2007. – 165-170 b.
18. Musaev Z.M. Texnologiya proizvodstva verblyujego moloka v usloviyax krestyanskix xozyaystv Kazaxstana. // Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. -Chimkent, 2007. – 204-205 b.

19. Musakaraev T. Konevodstvo i verblyudovodstvo-osnovnie otrosli selskoxozyaystvennogo jivotnovodstva v Turkmenistane. // Sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya zootexnicheskoy nauki i praktiki jivotnovodstva. – Chimkent, 2007. – 19-22 b.

20. Ploxinskiy N.A. Rukovodstvo po biometriy dlya zootexnikov // kniga, izd Moskva, Kolos, 1969.

21. Sokratyants Yu.S. Verblyudovodstvo i kozovodstvo - sostavnaya chast pustinno-pastbishnogo jivotnovodstva Uzbekistana. // Chul-yaylov chorvachiligini rivojlantirish muammolari.–Samarkand, 2005.–127-128 b.

22. Sokratyants Yu.S., Atakurbanov F. Seleksionno-texnologicheskie priemi povisheniya produktivnosti verblyudovodstva. // Chul-yaylov chorvachiligini rivojlantirish muammolari. – Samarkand, 2005.–129-131 b.

23. Sokratyants Yu.S, Toshev K.I., Atakurbonov R. Sostoyanie verblyudovodstva v Uzbekistane. // Materiali mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsiy, Samarkand 2000, 6-7 sentyabr, 72-73 b.

24. Tassov A.A. Nauchno-obosnovannie metodi intensivifikatsii proizvodstva verblyuje moloka s mexanizatsiey trudoemkix protsessov. // -Alma-ata, 1995.– vip.1. – 112-116 b.

25. Yuldoshev T., Usmonov U, Qudratov O. Mehnatni muhofaza qilish. // Toshkent, Mehnot, 2004, 183 b.

26. Yunusov F. Tuyachilikning kelajagi bormi? // J. Agrobiznes, №02/61, 2012, 26-27 b.

27. Saytlar:

-www.vetplus.ru

-forum.vetdoctor.ru

- WWW.ZZ.RU

- WWW.AGRONEWS.RU

- zootech@mail.ru

Gibridlerdin` atamasi

Qazaq ha`m tu`rkmenlerde a`yyemgi waqitlardan-aq gibridler atamasi boyinsha du`zilgen terminologiya bar.

Baktrian - eki o`rkeshli tu`ye;

Dromedar - bir o`rkeshli tu`ye;

Qospaq - birinshi a`wlad gibridlerdi baktrian tuqim tu`yeler menen qayta shag`ilistiriw arqali aling`an ekinshi a`wlad gibrid tu`ye;

Keznar - qospaq gibrid tu`yeler ha`m dromedar tuqim tu`yelerden aling`an u`shinshi a`wlad gibrid tu`ye;

Kurtnar - gibrid kurt tu`yeler menen baktrian tuqim tu`yelerden aling`an u`shinshi a`wlad gibrid tu`ye;

Nar - bir o`rkeshli ha`m eki o`rkeshli tu`yelerden aling`an birinshi a`wlad gibrid tu`ye;

Lek - bir o`rkeshli tuqim tu`ye;

Bura - eki o`rkeshli tuqim tu`ye;

Ingen - eki o`rkeshli ana tu`ye;

Maya - bir o`rkeshli ana tu`ye;